

UDC 94(571.52)

FROM THE TUVA PEOPLE'S REPUBLIC TO THE TUVA AUTONOMOUS REGION OF THE RSFSR: INITIATORS, MOTIVES AND CIRCUMSTANCES OF THE ACCESSION OF TUVA TO THE SOVIET UNION

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

khalkhamongol@i.ua

The author analyzes such controversial aspects of the unification process as the absence of a referendum on which the question of the accession of Tuva to the Soviet Union, the powers and actual political influence of Little Khural, which adopted the Declaration on the entry of the Tuva People's Republic into the USSR, showed the Soviet interest in Tuva natural resources. The author comes to the conclusion that the plebiscite in Tuva in the first half of the 20th century was not conducted because both the Russian and the Soviet authorities were well aware that the results of the people's will may not be in their favor. On the other hand, the refusal to hold a plebiscite in 1944 (as well as the refusal to bring the fateful question to the Great Khural) can be explained by the decision of the Soviet leadership, which little appreciated the democratic and constitutional procedures, to keep the planned accession in secret. The position of Tuvan politicians, who did not have time to recover from the repressions of the 1930s, was actually determined by the Secretary-General of the Tuvan People's Revolutionary Party S. Toka. The author also dwells on various scenarios for solving the Tuva issue in the 1920s and 1930s and emphasizes that J. Stalin interpreted the period of close interaction of the USSR with Great Britain and the USA during the Second World War as a period suitable for solving international problems in an advantageous manner for Moscow. The decision of the Soviet leadership to join Tuva can be explained by the following considerations: 1) Stalin's foreign policy until the middle of the 20th century, more and more inclined to this vision of the borders of the country, as it was during the Russian Empire, and Tuva in the 1910s was actually incorporated into the Russian Empire; 2) Tuva had no buffer status, since it was located between the Soviet Union and the friendly Mongolian People's Republic; 3) the identification of uranium in Tuva, the assignment to it, probably, of a certain role in the Soviet military-industrial complex could be another argument in the eyes of the Soviet leadership in favor of joining Tuva to the Soviet Union.

Keywords: Tuvan People's Republic, USSR, China, Mongolia, Xingjiang, Little Khural, international relations, natural resources, referendum, J. Stalin, S. Toka, Tuvans, uranium

I. В. Отрощенко

ВІД ТУВИНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ТУВИНСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ ОБЛАСТІ РРФСР: ІНІЦІАТОРИ, МОТИВИ ТА ОБСТАВИНИ ПРИЄДНАННЯ ТУВИ ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Включення Туви до складу СРСР стало останнім великим територіальним придбанням Радянського Союзу, непересічною подією, багато деталей якої досі залишаються невідомими. Починаючи з 1990-х рр., з'явилася низка наукових публікацій, у яких прояснюються деякі нюанси цього процесу, даються ті чи інші оцінки

© 2018 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[Alatalu 1992, 881–882, 887–890; Mongush 1993, 47–52; Хомушку 2002, 15–18; Москаленко 2004, 159–168; Моллеров 2005; Саая, Сат 2006, 276–283; История Тувы 2007, 389–394; Харунова 2011, 50–59; Байыр-оол 2014 та ін.]. Долучалася до розгляду цієї тематики й автор цієї статті [Отрощенко 2017]. Проте за браком інформації про цю непересічну подію і наразі виникає чимало питань, припущень і дискусій щодо причин, ініціаторів та обставин перетворення Тувинської Народної Республіки на Тувинську автономну область РРФСР, і подальші наукові розвідки в цій царині залишаються актуальними.

Як відбувалося приєднання Туви до СРСР

За словами історика Н. М. Москаленко, архівні документи свідчать про те, що ініціатива про вступ Туви до складу СРСР виходила від тувинської правлячої верхівки (зокрема, від генсека С. Токи), причому двічі – у 1939 р. та у квітні 1941 р. [Москаленко 2004, 162]. На її думку, Тува відчувала певні труднощі в отриманні економічної допомоги від СРСР, тому зміна статусу ТНР, як вважали її керівники, могла істотно поліпшити соціально-економічне становище республіки. Інша російська дослідниця, Ю. Ч. Хомушку, вважає, що необхідність вступу ТНР до складу СРСР визначалася складною міжнародною обстановкою на Далекому Сході. Тувинська правляча верхівка розглядала цей крок як засіб забезпечення державної безпеки в умовах загрози зовнішньої агресії і додатковий ресурс для економічного, політичного і культурного розвитку, а керівництво СРСР – як можливість досягти безпеки на радянсько-китайському кордоні [Хомушку 2002, 17–18]. З наведених оцінок у цілому вимальовується мотивація тувинської правлячої еліти в цьому питанні.

Про ініціативу 1939 р. відомо мало [див.: Alatalu 1992, 888]. Її особливо не висвітлюють і не коментують. Знаний дослідник радянсько-тувинських взаємин та історії ТНР М. Моллеров зазначає, що 15 вересня 1939 р. ЦК ТНРП письмово інформував комінтернівських функціонерів про те, що арати часто ставлять тувинському керівництву питання: чому Тува не входить до складу Радянського Союзу? Пізніше в деяких роботах ця інформація необґрунтовано була інтерпретована як перше офіційне звернення ТНР про добровільний вступ Туви до складу СРСР [Моллеров 2005, 375]. Як стане ясно з фактів, наведених нижче, це явно було не перше таке звернення тувинських можновладців до комінтернівського керівництва, і хоча б тому резонансним воно аж ніяк не видається. Окрім того, треба відзначити, що восени 1939-го Тува зазнала фінансової кризи і Москва не поспішала цьому зарадити, підкреслюючи, наскільки Тува, попри запровадження своєї національної валюти, фінансово залежить від радянської допомоги [Моллеров 2005, 283–284]. Цілком можливо, на нашу думку, що така ситуація могла стати підґрунтям для вищезгаданого звернення та поступово зміцнювати тувинський провід в об'єднаних прагненнях.

Проте щось тоді “на тувинському фронті”, схоже, таки відбувалося. Збереглася велика доповідь (67 с.) про історію ТНРП авторства С. Токи, генерального секретаря ЦК ТНРП, на той час фактично одноосібного правителя Туви. Проект “Доклада о работе Тувинской народной революционной партии” написаний російською мовою, судячи за підписом, у Москві, принаймні там відредагований, датований 11 березня 1939 року [РГАСПИ, ф. 495, оп. 20, ед. хр. 546]. Впадає в очі той факт, що теза про незалежність, самостійність Туви, яку треба постійно зміцнювати, – неодмінний атрибут преамбул партійних та урядових паперів у попередні роки (зокрема 1935–1936 рр.), тут, принаймні на перших сторінках, відсутня, хоча й зустрічається кілька разів в середині тексту. Натомість текст рясніє більш невизначеними словосполученнями “національна революція” (яке подекуди зустрічалось у текстах, підго-

товлених Токою і раніше), як головна мета подається некапіталістичний шлях розвитку. Чи були це пробні кроки генсека перед майбутнім зверненням? Чи, може, московські радники підказували йому саме таку редакцію? Про бажання приєднатися до СРСР відверто ще не йдеться, хоча “Доповідь” завершувалася такими красномовними словами: “Наша партія... зможе високо тримати великий прапор Комуністичного Інтернаціоналу і під цим прапором проведе трудящі маси своєї країни до того щасливого і радісного життя, якого добилися багатомільйонні маси СРСР” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 20, ед. хр. 546, л. 67].

7 листопада 1939 року С. Тока на бенкеті на честь Жовтневої революції заявив: “Я сам понад десять років працюю в ЦК ТНРП. Надалі я хочу домогтися возз’єднання Танди-Тива аратського народу з народами великого Радянського Союзу. Поки не досягну цього, буду вважати, що моя мрія не збулася” [цит. за: Байыр-оол 2010, 146]. На думку тувинського науковця М. Баїр-оола, до такого кроку С. Току готувало саме життя. Змалку він ріс серед дітей російських селян-старовірів, вивчив їхню мову, прилучився до матеріального та духовного життя, був у захваті від російської культури, одружився на росіянці. Безкоштовне навчання в Москві (у КУТС¹), включення до політичного життя СРСР, призначення генеральним секретарем ЦК ТНРП за допомогою радянських радників та їхня постійна підтримка збільшили в ньому фанатичну відданість радянській владі [Байыр-оол 2010, 146]. Сам тувинський генсек щиро згадував, що якимось на партійних зборах основним аргументом проти його кандидатури (для відправки до Монголії на Великий хурал²) було незнання ним монгольських реалій, хтось із партійців навіть зауважив, що в Токи “ні монгольського, ні тувинського нічого немає” [цит. за: Ламажаа 2010, 110].

Відомо, що 26 квітня 1941 р. Політбюро ЦК ТНРП надіслало до Москви прохання про прийняття Туви до складу СРСР; під зверненням стояли підписи Токи і всіх членів політбюро ЦК ТНРП: Базир-Сата, Мандараа, Баїра, Анчіми, Чімбо [Байыр-оол 2014]. Серед російських науковців поширена думка, що напад Німеччини на Радянський Союз призупинив вирішення цього питання. Н. Москаленко вважає, що в ті роки політична ситуація на Далекому Сході, а також невдала війна з Фінляндією, що різко знизила міжнародний авторитет СРСР, робили небажаним позитивне вирішення цього питання [Москаленко 2004, 162].

Попри те що навесні 1941 р. вирішення питання про приєднання Туви було, як мінімум, відкладено, привертає увагу характерна риторика щодо СРСР, присутня в пізніших тувинських державних документах. Наприклад, у “Постанові ЦК ТНРП і Ради міністрів ТНР про додатковий набір коней для відправки в подарунок Червоній Армії від 3.11.1941 р.” зустрічаємо таку фразу: “Посилка героїчній Червоній Армії такої кількості коней є виконанням нашого священного обов’язку перед нашою батьківщиною – СРСР...” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 76, л. 149 об.]. Зустрічаються і хитромудрі формулювання. Так, у Постанові ЦК ТНРП про завдання трудящих жінок у Вітчизняній війні радянського народу від 18.09.1941 р., зокрема, йдеться: “Тувинські жінки від глибини душі люблять нашу багатостраждальну батьківщину – великий СРСР і його рідного брата ТНР...” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 76, л. 99]. Ще в одному документі – “Про поточний момент Вітчизняної війни і завданнях ТНРП. Доповідь товариша Тока на V пленумі ЦК ТНРП від 31.10.1942 р.” читаємо: “За минулий період ще більше зміцнилася дружба між нашою Вітчизною – СРСР і нашою країною” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 78, л. 49]. Судячи з формулювань “наша батьківщина – СРСР”, “наша Вітчизна – СРСР” у документах ЦК ТНРП і Ради міністрів Туви початку 1940-х рр., схоже, тувинське керівництво вважало гіпотетичне об’єднання dokonаним фактом; залишається тільки гадати, чи отримали вони якісь обнадійливі сигнали від радянських правителів під час звернення 1941 року або просто вважали за потрібне за кожної зручної нагоди

демонструвати свою абсолютну лояльність радянській стороні у важкі воєнні роки. В урядових постановах, звітах попередніх років, наскільки відомо автору, риторика була стриманішою: щодо СРСР вживалися епітети “великий сусід”, “Вітчизна трудящих усього світу”, відносини між двома республіками характеризувалися здебільшого як “братський союз”. Привертають увагу і такі факти: у Постанові ЦК ТНРП та Ради міністрів ТНР про поліпшення матеріально-побутового та культурного становища хошунних працівників від 7 травня 1941 р. йшлося й про те, що з метою підвищення політичних та інших знань хошунних працівників, вивчення російської мови та письма доручити Відділу культурно-масової та просвітницької роботи ЦК ТНРП організувати при хошунних партійних осередках бібліотечки літератури російською мовою [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 75, л. 135]. У Постанові Ради міністрів ТНР і ЦК ТНРП від 8 вересня 1943 р. “Про переведення тувинської писемності з латинізованого на російський алфавіт” йдеться: «На виконання рішення XII з’їзду ТНРП, який вказав на необхідність перекладу тувинської національної писемності з латинізованого на російський алфавіт “з метою подальшого розвитку національної культури і наближення її до соціалістичної культури народів СРСР...”» [Сборник законов... 1944, 437].

26 червня 1944 року ЦК ТНРП та уряд ТНР у черговий раз надіслали звернення з питанням про приєднання до ЦК ВКП(б) на ім’я В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова, з якого стають відомі цікаві деталі: “Ще в 1941 р. Політбюро ЦК ТНРП офіційним листом порушило клопотання про прийняття ТНР до складу Радянського Союзу. У 1943 р. це прохання в бесіді з Вами, товаришу Молотов, поновлювалося. Але питання це через обставини зовнішньополітичного характеру було відкладено... Подальший більш успішний розвиток ТНР може бути здійснений тільки в складі СРСР, а тому просимо прийняти ТНР до складу СРСР на правах автономної області Красноярського краю. Якщо з яких-небудь причин Ви вважаєте приєднання ТНР до СРСР у цей час недоцільним, просимо затвердити подальші заходи перехідного характеру, які підготують усі необхідні умови для входження у відповідний момент ТНР до складу СРСР” [цит. за: Харунова 2011, 52]. Надзвичайний і Повноважний Посланник СРСР у ТНР А. К. Тюрін і радник ЦК ТНРП Я. К. Калиничев прокоментували вищезгадане звернення як правильне і своєчасне [Харунова 2011, 52].

Тут слід нагадати, що в 1923–1953 рр. політику СРСР, РКП(б) – ВКП(б) – КПРС і Комінтерну щодо Китаю визначав головним чином Й. Сталін, який, вважаючи себе найкращим радянським фахівцем з Китаю, діяв на власний розсуд і не запрошував інших радянських керівників або експертів до участі у виробленні рішень щодо Китаю [Воскресенский 2004, 463]. Можна припустити, що і доля Туви, на яку Китай продовжував заявляти свої права, вирішувалася в першу чергу ним.

У серпні 1944 р. в Кизил була наділана відповідь на лист ЦК ТНРП від 26 квітня 1941 р., у якій йшлося про згоду радянського уряду розглянути питання про прийняття ТНР до складу СРСР [Хомушку 2002, 16]. 21 серпня 1944 г. С. Тока надіслав лист Г. Маленкову, де повідомив, що відповідно до вказівок з Москви були проведені IX пленум ЦК ТНРП і VII Надзвичайна сесія Малого хуралу [Москаленко 2004, 165]. На пленумі було обговорено питання про входження Туви до складу СРСР, а на VII Надзвичайній сесії Малого хуралу прийнято Декларацію про входження ТНР до складу СРСР. Очолювала Малий хурал Х. Анчімаа, яка також була дружиною головного в тувинському керівництві ініціатора приєднання Туви до СРСР – С. Токи. 11 жовтня Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про включення Туви до складу Радянського Союзу на правах автономної області. Ця постанова була опублікована 1 листопада 1944 р. лише в тувинській пресі. Оголошення було зроблено в Кизилі на VIII Надзвичайній сесії Малого хуралу 1 листопада 1944 року.

Роль Малого хуралу в політичному житті Туви

Одним з порушень з юридичної точки зору в процесі прийняття рішення про вступ Туви в СРСР називають те, що декларація “Про входження ТНР до складу ССРСР” була прийнята Малим, а не Великим Хуралом (парламентом, який був вищим органом державної влади ТНР; саме на ньому лежало встановлення основних принципів та заходів зовнішньої та внутрішньої політики (за ст. 16 Конституції ТНР 1941 р.)). Виконавча влада в Туві належала уряду, визначеному Малим хуралом, і президії останнього, більше про функції Малого хуралу на момент прийняття Декларації про входження ТНР до складу СРСР див.: [Сборник законов... 1944, 18–20, 27–31].

Деякі дослідники наголошують, що в 1930-ті рр. Великий хурал поступово втрачав своє значення, дедалі рідше проходили чергові збори, після 1930 року він працював у 1935, 1938 і 1941 роках. При цьому одночасно зростало значення Малого хуралу та його президії. З кінця 1930-х рр. всі рішення ЦК ТНРП стали затверджуватися тільки Президією Малого хуралу, до складу якої входили від 5 до 7 осіб [Он-дар 2016, 161], за Конституцією 1941 року – мало бути 9 осіб. Часто траплялося одночасне обіймання посад одними і тими ж самими особами через відсутність освічених людей [Он-дар 2016, 161]. Проте твердження про зростання ролі та значення Малого хуралу викликає певні сумніви. Радянський повноважний представник Н. В. Попов у своєму листі від 1 серпня 1932 р. стверджував, що в Туві, як і в МНР, спостерігалися “применшення ролі влади та Малого Хуралу, підміна їхніх рішень рішенням ЦК Тувинської народно-революційної партії” [РГАСПИ, ф. 508. оп. 3, д. 11, л. 11]. 1 вересня 1932 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Л. Карахан писав Й. Сталіну таке: народного уряду в Туві фактично не існує, і тут він, як і в Монголії, перетворюється на орган, що штампує рішення ЦК та представника Виконкому Комінтерну (ВККІ) [РГАСПИ, ф. 508. оп. 3, д. 11, л. 5]. В інших документах першої половини 1930-х рр. теж час від часу згадується про применшення ролі уряду і Малого хуралу в Туві: “Протягом 1,5 року не скликані сесії Хурулда-ну, незважаючи на наші вказівки, тільки після наполегливих заходів з нашого боку два місяці тому була проведена сесія Малого хуралу”. Радянська сторона, щоб виправити цю ситуацію, радила, зокрема, провести перевибори органів влади, із залученням до органів управління безпартійних аратів, одночасно піднімаючи авторитет влади та Малого хуралу. Велике повстання в МНР та повстання в Туві 1932 року привернули увагу радянської сторони до цього питання зокрема, і воно знайшло відображення в тогочасному дипломатичному листуванні. Далі в Туві, за прикладом МНР, запровадили т. зв. “новий курс”, певну політичну “відлигу”, призначену скорегувати та пом’якшити внутрішню політику задля уникнення нових заворушень.

Проте виникають сумніви, що за наявності такого амбіційного генсека, який користувався суттєвою радянською підтримкою завдяки своїй абсолютній лояльності до СРСР, роль Малого хуралу та уряду в наступні роки суттєво зміцнилась. Натомість роль партійного керівництва в Туві почала стрімко зростати, починаючи з кінця 1920-х рр., після усунення від влади т. зв. правого керівництва і на тлі хвиль репресій 1930-х рр. Навряд чи зміцненню виконавчої гілки влади сприяв судовий процес над прем’єр-міністром та міністром закордонних справ ТНР С. Чурміт-Дажи та головою Президії Малого Хуралу А.-Т. Хемчик-оолом, яких разом з іншими “змовниками” в жовтні 1938 року засудили до страти. Саме генсек С. Тока на III пленумі ЦК ТНРП (31 серпня – 3 вересня 1938 р.) виголосив доповідь “Про ліквідацію контрреволюційної групи Чурміт-Дажи, Данчя³ та інших і про посилення партійно-масової роботи”. На кінець 1930-х рр. С. Тока, прихильник входження Туви до складу СРСР, був, за спільним визнанням дослідників, одноосібним правителем Туви. За словами відомої дослідниці Ч. Ламажи, у спогадах сучасників

достатньо свідчень про те, що людей, які посідали найвищі посади в тувинському уряді, позбавляли посад і вилучали зі складу еліти (номенклатури) і навіть засуджували, розстрілювали лише за незгоду чи сумніви з приводу рішень С. Токи [Ламажаа 2010, 113]. Відмінна ситуація склалась на той час у Монголії за рахунок того, що там головою уряду стала сильна та жорстока особистість, яка користувалась не просто радянською підтримкою, а прихильністю з боку особисто Й. Сталіна, останній представник т. зв. національних демократів у монгольській політичній еліті, який залишився в живих на початку 1940-х рр., – Х. Чойбалсан. І за його прем'єрства монгольський генсек залишався в тіні.

Питання про референдум

Серед порушень у процесі об'єднання називають і відсутність референдуму з цього доленосного для тувинського народу питання. Окремі автори відзначають: той факт, що рішення про входження ТНР до складу СРСР не було прийнято шляхом загального голосування, викликає певні сумніви з приводу його законності. Оскільки в аналогічній ситуації щодо суверенітету МНР був проведений плебісцит, незрозуміло, чому радянський і тувинський уряди не захотіли рахуватися з думкою населення Туви [Саая, Сат 2006, 279].

Той факт, що рішення про вступ Туви в СРСР не було досягнуто шляхом загального голосування, явно вказує на те, що це була 100 % анексія, мабуть, спланована в Москві, – пише М. Монгуш [Mongush 1993, 50]. Він справедливо зазначає, що зараз важко оцінити, як проголосувало б населення Танну-Туви. Незважаючи на те що там була впливова російська колонія (із загальної чисельності населення в 1944 р. близько 95 тис. 81 тис. були тувинці, а решта переважно росіяни), економіка була далека від соціалізму, а приватний сектор сягав 57,3 % у 1943 р. [Mongush 1993, 50]. “Указом Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), виданим 13 жовтня 1944 року, Тува була анексована без консультації з тувинським корінним населенням”, – пишуть західні дослідники [Alatalu, Strupp 2012].

Полеміка з цього питання згадується, зокрема, в “Історії Туви” [История Тувы 2007, 391]. “Взагалі, з правової точки зору в Туві та Росії слід було провести референдуми з цього питання. Але в конституції та інших законодавчих актах СРСР, РРФСР і ТНР така процедура не передбачалася”, – пишеться у виданні [История Тувы 2007, 391].

Проте згадка про всенародний референдум була присутня вже в Конституції СРСР 1936 року. Схоже, що така новація з'явилася завдяки ініціативі саме Й. Сталіна, який у листі В. М. Молотову про підготовку нової конституції та свої пропозиції щодо її структури (від 26 вересня 1935 р.) написав такий рядок: “Я думаю, що треба ввести референдум⁴⁷” [РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, ед. хр. 5388, л. 209] (Втім, укладачі опису до цього архівного документа вважають, що мається на увазі проведення референдуму за проектом конституції). Так чи інакше, незабаром у Конституції СРСР 1936 року, ст. 49 п. 9 вказувалося, що “Президія Верховної Ради СРСР... г) проводить всенародне опитування (референдум) за своєю ініціативою або на вимогу однієї із союзних республік” [Конституция СССР 1936 года]. Цей пункт відтворювався у всіх наступних редакціях Конституції СРСР 1936 р. У Конституції СРСР 1977 р. і всіх її подальших редакціях значилася ст. 5: “Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум)” [Конституция СССР в редакции...]. Цією статтею скористалися для проведення всесоюзного референдуму про збереження Радянського Союзу (17 березня 1991 р.). Є згадка про референдум і в Конституції РРФСР 1937 р.: “Стаття 33. Президія Верховної Ради РРФСР... в) проводить всенародне опитування (референдум)...” [Конституция РСФСР 1937]. Справді, радянська влада

не поспішала вдаватися до такого демократичного інструменту всередині країни (хоча, схоже, прецеденти все ж таки були [див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, ед. хр. 68, л. 4]), але не виключала його використання в зовнішньополітичній практиці [див., напр.: Комарова 2014, 58; РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, ед. хр. 423, л. 2], коли мала впевненість у результатах волевиявлення й сподівалася, що ці результати стануть їй у пригоді.

Приклад із плебісцитом у МНР – тому підтвердження. Це була пропозиція китайської сторони. 9 липня 1945 року під час бесіди зі Сталіним і Молотовим голова Виконавчого юаню і міністр закордонних справ Китайської Республіки Сун Цзивень сказав: “Китайський уряд вважає, що оскільки питання про Зовнішню Монголію стало каменем спотикання в переговорах між Китаєм і Радянським Союзом, то він, виходячи із загальних інтересів обох країн та інтересів тривалого загального миру, готовий після поразки Японії і після того, як будуть досягнуті цілі, згадані у вищевказаних трьох пунктах⁵, надати Монголії незалежність. Однак, із метою уникнення в майбутньому будь-яких непорозумінь і конфліктів, цей акт повинен бути здійснений шляхом плебісциту. Після проведення плебісциту Китай заявить про незалежність Монгольської Народної Республіки...” [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 322, л. 30–31]. Оскільки результат такого референдуму був для радянської сторони очевидний, з цією пропозицією погодилися, хоча Сталін у ході переговорів 9 липня 1945 р. не забув зауважити, що проведення цього плебісциту не принесе користі Китаю, мабуть угледівши в цій ініціативі натяк на побажання президента США Т. Рузвельта провести плебісцит у країнах Балтії, щоб заспокоїти “громадську думку”⁶, і паралелі, які про себе могли проводити китайці між анексованою Союзом Прибалтикою і вже майже вільною, але водночас залежною від СРСР Монгольською Народною Республікою. На сталінське зауваження Сун Цзивень відповів, що цей плебісцит буде являти собою лише зручну для китайського уряду форму, яка полегшить його становище перед обличчям китайського народу [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 322, л. 33].

Тому питання залишається: чому таке важливе рішення не було прийнято шляхом загального голосування в Туві, якщо, як стверджується, насправді більшість тувинців позитивно ставилися до відмови від незалежності і входження своєї країни до складу СРСР? Не можна сказати, що ідеї вирішення урянхайського (тувинського) питання шляхом плебісциту ніколи не виникало. У науковій літературі перші лаконічні згадки про можливий плебісцит, який вирішив би долю Туви, відносять до 1916 р. Далі, у “Стислій записці з Урянхайського питання”, що збереглася в Державному архіві РФ серед паперів “Омського уряду”, у заключній частині ми знаходимо таку пропозицію: “...не тільки формальне прохання Урянхів у 1914 році, а й реальні потреби населення, котре усвідомлює необхідність підтримки більш могутнього сусіда (причому тубільці придивляються, хто з трьох сусідів сильніший), той факт, що симпатії більшості населення на боці росіян, дає нам право обстоювати протекторат Росії над цим напівнезалежним Краєм. Ці останні міркування, разом зі страхом Урянхів перед крутим китайським режимом, дають впевненість, що в числі інших заходів бажаним для Росії став би плебісцит, як міра, найбільш узгоджена з принципом самовизначення дрібних народностей, висунутим Президентом Вільсоном” [ГАРФ, ф. 200, оп. 1, ед. хр. 501, л. 41 об.]. Тут потрібно зауважити, що російський (Омський) уряд (1918–1919), зокрема, через своє хитке становище був змушений іти на компроміси і проводити більш ліберальну політичну лінію в Урянхай в порівнянні із жорсткою політикою Російської імперії.

Пропозиції плебісциту звучали і за часів ТНР з монгольського боку. Так, улітку 1924 р. під час Хемчицького повстання Надзвичайний і Повноважний представник СРСР Я. Давтян у переговорах зі своїм монгольським колегою Х. Максарджабом наполягав на неможливості обговорення питання про долю Туви, оскільки це

компетенція Москви та Урги. Радянський представник також сказав, що вважає недоцільним якийсь “плебісцит” з питання про приєднання Туви до Монголії, запропонований Х. Максарджабом (до того ж у таких вкрай ненормальних умовах – у присутності збройних угруповань тощо). Мовляв, “у нас є низка більш об’єктивних даних” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1, л. 19]. Завуальований натяк на плебісцит можна углядіти в спільній заяві радянської та монгольської сторін, адресованій тувинському уряду (від 15 серпня 1924 р.): “Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Монголії, аж ніяк не втручаючись у Ваші внутрішні справи, допоможуть Вам завжди дружніми порадами та вказівками і нададуть Вам усіляку культурну підтримку. У потрібний момент вони винесуть остаточне рішення про Танну-Тувинську державність, взявши до уваги бажання самого народу. Тепер же це питання потрібно відкласти” [Собрание архивных документов... 2014, 100]. Про те, що тувинське “питання може бути вирішене тільки волею самого Урянхайського народу”, говорилося і на I Великому народному хуралі Монголії (листопад 1924 р.) [Протоколи... 1925, 81]. У 1925 р. монгольський уряд прийняв постанову про Туву. У ній згадувалося звернення 62 жителів Оюннарського сомону Тес-Хемського хошуну з проханням об’єднатися з єдиноплемінною Монголією, пов’язаною з ними спільними звичаями і вірою [РГАСПИ, ф. 495, оп. 152, ед. хр. 42, л. 71]. На думку монгольської влади, ця заява свідчила про безсумнівні прагнення тувинців до об’єднання з Монголією. Стверджувалося, що позиція місцевого населення була з’ясована шляхом плебісциту⁷ [РГАСПИ, ф. 495, оп. 152, ед. хр. 42, л. 72]. Під час обговорення тувинського питання на IV з’їзді МНРП (23.09–2.10.1925) монгольський міністр закордонних справ С. Гівабалжір зауважив, що з 9 хошунів Урянхаю 6 однозначно висловилися за приєднання до Монголії, а меншість – за незалежне існування Туви, але це питання залишається невирішеним [РГАСПИ, ф. 144, оп. 1, ед. хр. 40, л. 167].

Незважаючи на подібні розмови, плебісцит у Туві в першій половині ХХ ст. так і не був проведений, можна припустити, тому, що як російська, так і радянська влада чудово розуміли, що результати народного волевиявлення можуть бути не на користь інтересів північного сусіда. З другого боку, відмову від проведення плебісциту в 1944 р. (як, утім, і відмову від винесення доленосного питання на розгляд Великого хуралу) можна пояснити рішенням радянського керівництва, яке мало цінувало демократичні і конституційні процедури, зберігати заплановане приєднання в таємниці.

Замовчування тувинського питання на міжнародних переговорах під час Другої світової війни

Під час вищезгаданої бесіди тувинської делегації з В. Молотовим, яка відбулася 17 червня 1944 р., нарком закордонних справ, коментуючи запропоноване Токою злиття ТНР з Радянським Союзом, повчально зазначив: “Під час війни навіть зручніше вирішувати такі питання. Якщо 2–3 роки (тому), тобто на початку війни, ці питання були неясні, то тепер питання ясне, і тому ми обговоримо” [цит. за: Байыроол 2014]. І тут можна згадати одне з повідомлень ТАРС від 20 травня 1948 року, яке, швидше за все, було опубліковане в сталінській редакції і вже несло подих холодної війни: “...як відомо, найважчі міжнародні питання вирішувалися при уряді Рузвельта представниками США, СРСР і Великобританії в повній згоді та одностайно протягом понад трьох років. Питається, чому тепер вважають неможливими узгоджені рішення держав нових, менш складних питань? Чи не тому, що нинішній уряд США відійшов від політики Рузвельта і проводить іншу політику?” [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 387, л. 62]. З вищесказаного можна зробити висновок, що Сталін насправді трактував період тісної взаємодії СРСР з Великобританією і США під час Другої світової війни як зручний період для розв’язання міжнародних проблем

у вигідному для Москви ключі. Як відомо, західні союзники були змушені йти на поступки і компроміси з радянською стороною, зокрема чекаючи вступу СРСР у війну з Японією, і змиритися з новою розширеною сферою впливу СРСР у Європі і на Далекому Сході. В останньому Т. Рузвельт виявляв більшу зговірливість, ніж британський прем'єр В. Черчилль, що, як справедливо вважають деякі дослідники, багато в чому пояснювалося віддаленістю США від Європи і малою дотичністю американської та радянської сфер впливу [Печатнов 2015, 9]. Сам "Рузвельт, як відомо, без особливих заперечень погодився на передачу Радянському Союзу нових територій і прав на Далекому Сході, дав зрозуміти Сталіну ще в Тегерані, що США не будуть серйозно перешкоджати відновленню радянського контролю над Прибалтикою (за умови дотримання там зовнішніх демократичних пристойностей типу референдуму), і був готовий змиритися з радянським домінуванням (якщо і не повним контролем) у Східній Європі" [Печатнов 2015, 9]. Підбадьорені таким дипломатичним успіхом, радянські правителі вважали за можливе вирішити і тувинське питання в цей період, час гігантських втрат і вимушених компромісів, коли закладалися основи післявоєнної картини світу.

23 листопада 1943 року на Каїрській конференції, під час бесіди двох президентів – Т. Рузвельта і Чан Кайші – серед обговорюваних тем було питання про Зовнішню Монголію і Танну-Туву. Президент Рузвельт поцікавився, зокрема, нинішнім статусом Танну-Туви та її історичними стосунками зі своїми сусідами. Чан Кайші зазначив, що цей район є невід'ємною частиною китайської Зовнішньої Монголії, поки він не був насильно забраний і анексований Росією. Китайський президент сказав, що питання про Танну-Туву, а також про Зовнішню Монголію має бути врегульоване вчасно, щоб пройти переговори з Радянською Росією [Foreign Relations of the United States (далі – FRUS) 1961, 325]. Автору невідомо, чи обговорювали Рузвельт і Черчилль зі Сталіним тувинське питання. Відомо тільки, що 29 листопада 1943 року на зустрічі зі Сталіним під час Тегеранської конференції Рузвельт багатозначно заявив, що "він мав дуже цікаві бесіди з Чан Кайші. Він, Рузвельт, був дуже обережний і хотів уникнути присутності китайців при своїй зустрічі з Черчиллем і маршалом Сталіним. Він, Рузвельт, думає, що китайці задоволені прийнятими рішеннями" [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 234, л. 4]. Коли в серпні 1946 року американський повірений у справах Е. Дурброу повідомляв з Москви, що радянська преса 17 серпня присвятила третину своїх шпальт прославленню радянської політики в Танну-Туві як прикладу "братньої допомоги великої держави маленькому народу", він підкреслив, що це перше публічне пояснення "повністю одностороннього включення цієї нібито незалежної держави в Радянський Союз" [UNTITLED 1946, 2]. М. Моллеров вважає, що "питання про добровільне входження Туви до складу Радянського Союзу і Росії вирішувалося за мовчазної згоди західних союзників" [Моллеров 2005, 389–390].

Під час переговорів 1945–1946 рр. радянської сторони з китайською, яку представляли спочатку Сун Цзівень, міністр закордонних справ Китайської Республіки, потім особистий представник Чан Кайші Цзян Цзінго, згадувалися не лише МНР та Маньчжурія, а й час від часу Сіньцзян, Внутрішня Монголія і навіть Тибет [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 322]. Проте жодного разу в цих переговорах не фігурувала Тува, ні як аргумент, ні як закид.

Потім Чан Кайші згадував, що в жовтні 1944 року, коли в Європі ще палала війна, СРСР офіційно та неприкрито анексував Танну-Урянхай, тобто частину Зовнішньої Монголії, яка належала Китаю [Цзян Чжунчжэн 2009, 123]. За його словами, про приєднання Туви до РРФСР Москва не повідомляла до 17 березня 1948 року, та й тоді про це було згадано лише по радіо. 7 травня 1948 року китайський уряд надіслав радянському енергійний протест [Цзян Чжунчжэн 2009, 123].

Інші претенденти на об'єднання з СРСР

Залишається відкритим питання: чому Радянський Союз наважився на таке приєднання? Адже, крім Туви, були й інші претенденти на об'єднання з Москвою, проте вони не дістали позитивної відповіді. Як і в Туві, така ініціатива виходила від правлячих еліт або окремих їхніх представників. Для нас особливо цікавий приклад МНР і Сінцзяну – ще двох уламків Цінської імперії, політики яких у цей же період (1940-ві рр.) зверталися з подібними пропозиціями до Москви.

За спогадами відомого радянського сходознавця і дипломата М. С. Капиці, з монгольських політиків таку ідею висловив у 1944 році член Політбюро, секретар ЦК МНРП Ч. Сурунжав радянському посланнику І. А. Іванову, який відразу ж дістав вказівку з Москви: “бути вельми обережним і ніколи не давати приводу для подібних розмов” [цит. за: Капица 1996, 193]. З архівних документів стає відомо, що питання про приєднання МНР до СРСР порушувалося частиною монгольського складу (особливо молоді)⁸ в роки війни, після входження до складу СРСР Тувинської Народної Республіки. Прем'єр-міністр МНР Х. Чойбалсан тоді негативно поставився до цих настроїв, вважаючи постановку питання про входження МНР до СРСР передчасною [РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1280, л. 22].

«У той час як Тува, колишній васал Монголії, була включена до Радянського Союзу, сама Монголія залишалася нібито незалежною від Москви. Причиною стриманості росіян з цього приводу став сумнів у тому, що “однобічна радянська анексія Монголії... могла б зірвати очікування Сталіна про підтримку з боку США, щоб націоналістичний Китай підкорився ялтинським положенням, включаючи визнання радянських прав у Маньчжурії, стратегічно дуже бажаній для росіян. Тому було б нерозумно анексувати Монголію, а також Туву...”», – пише західний дослідник професор Дж. Форсайт, посилаючись на статтю Р. Рупена “The absorption of Tuva” [For-syth 2000, 357].

Питання про приєднання МНР до СРСР новий генеральний секретар ЦК МНРП Ю. Цеденбал намагався ставити перед ЦК ВКП(б) під час свого перебування в Москві наприкінці 1947 р. 19 серпня 1949 р. посланник СРСР у МНР К. Ю. Приходов у своїй доповіді секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову писав: “Цеденбал вважає, що МНР вже використала всі свої внутрішні можливості для розвитку продуктивних сил республіки, її культурного і політичного зростання і, на його думку, МНР зараз практично підійшла до необхідності приєднання до Радянського Союзу, оскільки своїми силами далі розвиватися вона не в змозі, а допомога Радянського Союзу МНР, як дружній самостійній державі, не може бути нескінченною. Цеденбал обмовився, що, можливо, з точки зору загальної міжнародної обстановки питання про приєднання МНР до Радянського Союзу є зараз несвоєчасним, проте в питання про перспективи подальшого розвитку МНР повинна бути внесена якась ясність, оскільки належної ясності в цьому питанні в ЦК МНРП та уряду зараз нібито немає” [РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1280, л. 20–21]. На завершення своєї бесіди з радянським посланником Ю. Цеденбал сказав, що він має намір рекомендувати Х. Чойбалсану під час його перебування в Москві попросити поради з принципових питань подальших перспектив розвитку МНР. За словами К. Приходова, Цеденбал вважав, що Монголія впритул підійшла до необхідності входження до складу СРСР, а Чойбалсан, навпаки, ставився до цього негативно. Що показово, сам Приходов був згоден з думкою Чойбалсана [РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1280, л. 4]. Впадає в очі схожість між наведеними вище випискою зі звернення ЦК ТНРП та уряду ТНР від 26 червня 1944 р. і промовою Ю. Цеденбала, переказаною Приходовим. Тільки якщо в першому випадку, як вище було зазначено, радянські представники гаряче підтримали таке звернення (“як правильне і своєчасне”), то в другому – радянський дипломат був налаштований інакше, що, безумовно, відобразило ставлення Москви до тих чи інших розмов про об'єднання.

Остання зустріч Чойбалсана зі Сталіним відбулася восени 1949 року (30 вересня – 1 жовтня) напередодні проголошення Китайської Народної Республіки (КНР). Чойбалсана передусім цікавило ставлення Сталіна до проблеми об'єднання (в нових умовах) Зовнішньої та Внутрішньої Монголії в єдину державу [більше див.: Отрощенко 2010]. Діставши негативну відповідь від радянського лідера, Чойбалсан наважився поставити питання інакше – про можливість вступу до СРСР об'єднаної Монголії. Сталін відповів, що цього робити не слід. Підтримуючи в принципі ідею об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Радянський Союз хоче, щоб це була єдина самостійна держава, яка не входила б ані до складу Росії, ані до складу Китаю [Рошин 2005, 122; див. також: Шинкарев 2006а, 74; більше про ініціативи окремих представників монгольської політичної еліти щодо приєднання МНР до СРСР див.: Шинкарев 2006а, 78–82; Шинкарев 2006b, 104; Капица 1996, 193–194; Atwood 2004, 105, 515; Dashpurev, Usha 1993, 38; Soviet relations... 1954, 1].

М. С. Капица загадував, що на початку 1970-х рр., коли він завідував І Далекосхідним відділом МЗС, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико запитав: «Що б я сказав, якби виникло питання про входження МНР до складу ССРСР. Я реагував гостро, дав категорично негативну відповідь і навіть аргументи на рахунок послаблення в такому випадку безпеки країни. Я так і не дізнався, чому виникло це питання, чи була це власна ідея міністра, чи де-небудь вона обговорювалася, і він хотів дізнатися “за” та “проти” неї» [Капица 1996, 192]. У 1973 р. американський дослідник У. Хітон вже писав: “Монголія близька до СРСР, але Цеденбал та інші лідери не хочуть, щоб Монголія стала ще однією Танну-Тувою” [Heaton 1973, 250]. Історик-монголіст К. Етвуд вважає, що до середини 1970-х рр. сам успіх монгольської індустріалізації за допомогою СРСР знизив відчутну потребу Монголії в подібному об'єднанні і ця проблема втратила актуальність [Atwood 2004, 515; див. також: Шинкарев 2006b, 104].

Висвітлюючи “монгольське питання”, російський китаїст Ю. Галенович нагадує, що СРСР спробував максимально можливою мірою скористатися результатами Другої світової війни. Він добився від Китаю визнання незалежності МНР, приєднав до себе Туву; однак не пішов ані на включення МНР до свого складу, ані на приєднання Внутрішньої Монголії до МНР, хоча такого роду розвиток подій не міг виключатися. Вочевидь, тут відіграло роль співвідношення сил у світі. США, інші країни Заходу і Китай не дозволили б тоді Радянському Союзу здійснити ці плани [Галенович 1992, 100, див. також: 99]. Кращому розумінню, так би мовити, логіки радянських територіальних захватів, на нашу думку, сприяє видання “Сто сорок бесед с Молотовым” [Сто сорок бесед... 1991]. Вірний соратник Сталіна, безпосередній учасник тогочасних подій, що багато в чому сформував післявоєнну політичну карту світу, протягом багатьох років відповідає на поставлені співбесідником питання. Так, 29 листопада 1974 р. В. Молотов щиросердно розповідає: “Своє завдання як міністр закордонних справ я бачив у тому, щоб якомога більше розширити межі нашої Батьківщини. І, здається, ми зі Сталіним непогано впоралися з цим завданням” [Сто сорок бесед... 1991, 7]. При таких переконаннях 28 серпня 1981 р., за кілька років до смерті, старий дипломат у розмові зауважив: “Маньчжурію нам не можна було брати. Неможливо. Суперечить нашій політиці. Взяли багато. А це зовсім інше” [Сто сорок бесед... 1991, 53].

Втім, ще в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. західні дослідники, експерти, дипломати передбачали ймовірність того, що СРСР продовжить консолідацію або поширення своєї влади в прикордонних китайських областях. На їхню думку, зокрема, ці процеси могли набути форми підтримки окремої федерації, наприклад монголи Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Барги, Східного Сіньцзяну з Бурят-Монгольською АРСР [Fisher 1949, 199–200]. З другого боку, не виключалося, що Сіньцзян може повторити долю МНР, а то й Туви [FRUS 1960, 1236; 1972, 1221].

На початку 1940-х рр. вплив Радянського Союзу в Сінцзяні був досить великим. Як нагадував у 1942 р. В. Молотов військовому губернатору Сінцзяну Шен Шицаю (1933–1944): «Нарешті, у січні 1941 року Ви звернулися до нас із пропозицією відокремитися від Китаю, створити в Сінцзяні радянську республіку і включити її до складу СРСР, мотивуючи це наявністю “слушної нагоди, коли англійські імперіалісти і Чан-Кай-Ши не можуть втрутитися в справи Сінцзяну”, а також тим, що “радянський Сінцзян міг би штовхати весь Китай на шлях радянзації”. Радянський уряд з тих самих міркувань, що і в попередні роки, як Вам відомо, поставився і до цієї Вашої пропозиції різко негативно» [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 323, л. 56]. Це звернення Шен Шицяя було не єдиним. “У червні 1944 року генерал-губернатор Шен Шицай, зрозумівши, що стрімко втрачає владу в провінції, написав листа Йосифу Сталіну з пропозицією прийняти Сінцзян у склад СРСР за єдиної умови, що він буде головою Ради народних комісарів цієї 18-ї соціалістичної республіки, проте дістав відмову. Цікаво, але менш ніж через два місяці уряд Радянського Союзу отримав аналогічне прохання з сусідньої Туви. 17 серпня 1944 року надзвичайна сесія Малого хуралу Тувинської Народної Республіки прийняла Декларацію до Верховної Ради СРСР з проханням про прийняття республіки до складу Союзу РСР. Це прохання було задоволене, і Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 13 жовтня 1944 року колишня суверенна тувинська держава була включена в Російську Федерацію на правах автономної області”, – пише російський автор низки книг про Сінцзян В. Обухов [Обухов 2012, 500].

Схоже, до питання розширення своїх кордонів радянська влада підходила суто прагматично: радикальні прагнення зарубіжних еліт бралися до відома, тільки якщо вони відповідали інтересам СРСР, якими вони бачилися його правителям.

Політика СРСР стосовно Сінцзяну видається закономірним продовженням політики Російської імперії щодо цього регіону. Тут і традиційні для Російської імперії XIX ст. занепокоєння щодо активності Англії в Сінцзяні, і налаштування на збереження по лінії державних кордонів “від Амуру до Памиру” так званих буферних держав [цит. за: Lattimore 1930, 326–327]. Колись на телеграмі М. Пржевальського, де стверджувалося, що Китайський Туркестан готовий піднятися проти Пекіна, Олександр III написав: “Я сумніваюсь у користі цього приєднання” [цит. за: Схиммельпеннінк ван дер Ойе 1997, 220]. Такі сумніви залишилися і в радянських правителів. Таким чином, як видається, у питанні Сінцзяну радянська влада переважно дотримувалася принципу збереження територіальної цілісності Китаю. Як пише Ю. Галенович, Сталін і Чан Кайші від самого початку взаємин між ними були зацікавлені, щоб Сінцзян залишився хоч і віддаленою, але частиною Китаю, щоб сили третіх країн не дістали можливості переважного впливу на ситуацію в цій провінції [Галенович 2008, 222]. Підтверджують цю точку зору і доступні дослідникам документи. У “Директивах по роботі в Сінцзяні”, затверджених Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1933 р., зокрема, наголошувалось: “1. Вважати неприйнятним підтримувати гасла і політику відділення Сінцзяну від Китаю... 4. Вважати недоцільним у цей час і в цих умовах підтримувати в районах руху, спрямовані до повного відокремлення від Урумчинського уряду, займаючи, однак, сприятливу позицію в організації ширшого місцевого самоврядування в тих районах, де немає підстав очікувати успіху діяльності англійської або японської агентури” [РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, ед. хр. 15, л. 32]. Як стверджували в 1937 р. радянські дипломати: “...ми ніколи не мали і не маємо жодних задумів щодо Сінцзяну і... вся наша політика базується суто на прагненні зберегти китайську владу в Сінцзяні і не допускати формального або фактичного підкорення Сінцзяну впливу будь-якої імперіалістичної держави...” [Документи внешней политики... 1976, 533]. Водночас азербайджанський історик і громадсько-політичний діяч Дж. Гасанли вважає, що, попри

офіційні заяви Сталіна про дотримання територіальної цілісності Китаю, зроблені ним як під час обговорень між союзниками, так і під час зустрічей з китайськими офіційними особами, секретні документи вказують на його намір відірвати Сіньцзян від Китаю, принаймні включити під радянський контроль північні райони провінції, багаті природними ресурсами [Гасанлы 2016, 338].

Питання про природні ресурси має значення для заявленої тематики, оскільки зацікавленість у них простежується в політиці СРСР 1940-х рр. на східному напрямі, зокрема стосовно Сіньцзяну, Ірану та Туви. “Якщо інтереси Рад щодо Туреччини полягали в утворенні дружнього уряду, оволодінні виходом до близькосхідних енергетичних ресурсів і встановленні спільного контролю над протоками, то щодо північного Ірану та західного Китаю додалися економічні потреби Москви в нафті та інших природних ресурсах... У Сіньцзяні, крім нафти, радянські інтереси стосувалися також олова, вольфраму, берилу, урану та інших корисних копалин і кольорових металів. У воєнний і післявоєнний період Радянський Союз хотів задовольнити свої потреби в цінних металах за рахунок Східного Туркестану”, – пише Дж. Гасанлы [Гасанлы 2016, 335].

Відзначимо, що ще в 1934 р. радянський консул в Урумчі Г. А. Апресов писав І. В. Сталіну: “Що б ми для Сінь-Цзяну не робили – виправдовується його значенням для нас, бо Сінь-Цзян, крім його основного політико-стратегічного значення, є найбагатшим районом і може стати для нас сировинною і м’ясною базою. Розробка невичерпних казкових багатств обіцяє Сінь-Цзяну багатющу перспективу. У разі потреби вугіллям і нафтою Сінь-Цзяну ми зуміли б покрити потреби не тільки Турксіб, а й Середньо-Азіатських республік і Західного Сибіру. У Сінь-Цзяні відомі 25 районів, де є золото. Розробка олова, радієвих та інших цінних і рідкісних потрібних нам руд повернуть ті вкладення, які нами намічаються, і виправдають ту допомогу, яку ми надаємо Сінь-Цзянському Уряду” [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, од. хр. 323, л. 30]. Про корисні копалини Сіньцзяну, зокрема про нафту, олово і золото, йшлося й на зустрічі Шен Шицяя з керівництвом СРСР 2 вересня 1938 р. [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, од. хр. 323, л. 33, 34].

На початку холодної війни західні експерти приділяли особливу увагу відомостям про радянські науково-дослідницькі експедиції, зокрема ті, які працювали в МНР, Туві, “неофіційні експедиції в Сіньцзян⁹ або Маньчжурію”, від яких насамперед очікувалась інформація про виявлення урану, вольфраму, торію, іридію, алюмінію, нафти, молібдену, марганцю, свинцю тощо [Academy of Science’s Role... 1949, 4–6]. В. Обухов на сторінках своїх книг розповідає про радянські геологічні експедиції в Сіньцзян, зокрема в рамках радянського атомного проекту і пошуків урану [напр.: Обухов 2012, 490–495]. Тува, як і Сіньцзян, володіла багатим запасом корисних копалин, зокрема покладами урану, що також могло вплинути на її долю.

“Тувинська шкатулка”

У 1929 році радянський торгпред у Туві К. Веселов підготував ґрунтовну доповідну записку під назвою “Сучасна Тува та її господарство” [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, од. хр. 5, л. 3–20 об.]. У ній К. Веселов називав Туву однією з найбагатших у світі країн за різноманітністю та цінністю копалин (золото, платина, іридій, азбест, слюда, залізо, мідь, кам’яне вугілля, кам’яна сіль тощо), лісових масивів та плодючістю ґрунту. Він підкреслював, що надрові багатства майже незаймані, лише золото в незначних розмірах примітивним і хижачьким способом видобувається старателями і до розробки азбесту щонайкустарнішим способом приступає тувинський уряд. Спочатку головну увагу радянської сторони привертала саме поклади золота та азбесту в Туві. “Висока цінність і значимість запасів тувинського золота та азбесту вже встановлена двома експедиціями академії наук СРСР і заслуговує більшої

уваги з нашого боку, ніж цьому приділялася до цього часу, оскільки тувинський уряд не має коштів для раціональних розвідок і промислової розробки надрових багатств”, – писав Веселов [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5, л. 15 об.].

З доповідної записки ми дізнаємося цікаву історію, як тувинський уряд сам почав добувати азбест примітивним способом і, знаючи світові ціни на нього, вирішив збільшити масштаби його розробки, асигнувавши на цю справу 100 тис. крб. [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5, л. 16]. Через 8 місяців прем’єр К. Дондук офіційно звернувся до торгпредства і запропонував почати розробку азбесту спільно з ним, щоб останнє також асигнувало відповідну суму. Після цього торгпредством була організована експедиція у складі прем’єра Дондука, секретаря торгпредства Ланцетті, гірського техника Тихонова і ще інженера, запрошеного тувинським урядом, яка поїхала оглядати поклади азбесту. Прем’єр виявив бажання поїхати сам, оскільки боявся, що забобонне населення не покаже покладів і буде заважати експедиції. Експедиція оглянула три родовища, привезла зразки азбесту, які й були представлені в Наркомат торгівлі. Зразки виявилися чудовими. За попередніми підрахунками інженера Іваницького, азбесту було не менш ніж 20 млн. пудів: “Азбест лежить на поверхні і в такому стані, що тувинське населення збирає його в мішки і здає уряду. Всього вже зібрано 1000 пудів” [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5, л. 16]. Отже, торгпред радив терміново почати видобуток з весни 1929 року і водночас вести геологічні розвідки азбесту та слюди, наголошуючи, що тувинський азбест не тільки рентабельний, а й може принести добрий прибуток. Що ж до видобутку слюди, то зразки, що їх мали Наркомат торгівлі та Академія наук СРСР, вказували на високу якість тувинської слюди, отже, необхідні детальна розвідка слюди та визначення розміру покладів [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5, л. 16 об.]. У проекті резолюції ЦК ВКП(б) “по доповіді т. Вікмана щодо Тувинської республіки” від 12 жовтня 1929 р. було вирішено задля “повного використання наявних прав на розробку гірських багатств Тувинської Республіки (золото, азбест тощо)”, запропонувати правлінню “Союззолото” пришвидшити укладання спеціальної угоди (через НКЗС¹⁰) із тувинським урядом, що забезпечила б право самостійної розробки гірських багатств Туви (юридичне оформлення існування контори “Союззолото”), а також відправити найближчим часом спеціальну комісію для вивчення та з’ясування можливостей експлуатації гірських багатств Туви [РГАСПИ, ф. 508, оп. 3, ед. хр. 5, л. 123]. Розвідка тувинських природних копалин радянськими фахівцями продовжувалася і в 1930-ті рр.

За словами британського советолога В. Коларца, серед причин, що викликали “другу російську анексію” Туви, можливо, найважливішим моментом був той факт, що Тува має великі родовища металів і мінералів, і зокрема золото (яке експлуатувалося трестом “Тувзолото”), платину і навіть уран [Kolarz 1954, 168]. Рішення Росії про анексію Туви, безсумнівно, базувалось насамперед на довгострокових стратегічних міркуваннях, але наявність корисних копалин, включаючи вугілля, мідь, кобальт, ртуть, свинець, цинк, золото й азбест, додало йому значну економічну цінність, – справедливо зазначає інший західний дослідник, Дж. Форсайт [Forsyth 2000, 356].

Чи може бути збігом, що Тува з її урановими родовищами була приєднана до Радянського Союзу в той час, коли атомні дослідження в західній півкулі йшли до своєї кульмінації, – риторично запитував В. Коларц [Kolarz 1954, 168; див. також: Kőnner-Lakatos 2010, 333]. У подібних припущеннях британський дослідник був не самотній. Наприклад, Ф. С. Мансветов у своїй статті, присвяченій Туві, зазначав таке. До вибухів у Хіросімі та Нагасакі радянські джерела незмінно вказували на наявність великих родовищ урану в Туві, як правило, у зв’язку з іншими радіоактивними елементами. Однак з тих пір всі згадки про уран припинилися [Mansvetov 1947, 9].

В інтернет-проекті “The World at War”, зокрема, підкреслюється, що перші радянські родовища урану були виявлені в Танну-Туві в 1944 році [Tannu Tuva 1911–1944].

Додамо, що в рапортах, статтях і експертних оцінках тих років, що збереглися в архіві Центрального розвідувального управління, можна зустріти низку згадок про Туву саме в “атомному” контексті. Там йдеться, зокрема, про “перший атомний завод СРСР у Танну Туві (радянський Атомград, побудований у пустельних районах між Сибіром і Монголією)” [The atomic bomb potential... 1951, 2]; «Немає сумніву, що Республіка Танну Тува є другим радянським “Атомградом”» [Information on Soviet military... 1950, 4]. В одному з рапортів його автор писав, що в 1942 р. СРСР вже підготував область Танну-Тува “для використання важкої військової промисловості” [Information on Soviet military... 1950, 4]. “У 1942 році на залізничній станції Іркутськ я помітив безліч транспортів під охороною НКВС, що йдуть у бік радянської Монголії. Далі я дістав конкретну інформацію про те, що транспорт несе: 1) демонтовані частини заводського і лабораторного обладнання... 3) всі транспорти були на шляху в Танну-Туву... 5) політв’язень, який працював на кордоні з Танну Тувою, сказав мені, що НКВС відправив усіх політичних в’язнів на Камчатку і тільки окремі ув’язнені, термін яких не перевищував трьох років, залишилися в цьому районі” [Information on Soviet military... 1950, 4–5]. Автор документа підкреслював, що Танну-Тува ретельно охороняється за участю спеціальних контррозвідників МВС і МДБ.

Альтернативні сценарії

На нашу думку, входження Туви до складу СРСР не було детерміноване. Радянська політика стосовно колишнього російського протекторату пройшла певну еволюцію. Почнемо з того, що Урянхай не був приєднаний до радянської Росії (СРСР), наприклад, у першій половині 1920-х рр., як інші протекторати Російської імперії – Хівинське ханство і Бухарський емірат. Та й саме раптове створення Народної Республіки Танну-Туви в 1921 р., як ми вважаємо, не було реалізацією політичної лінії Москви або сибірських більшовиків.

У витягах з річного звіту НКЗС РСФРР до IX З’їзду рад за 1920–1921 рр. читаємо таке: “У той же день Наркозаксправ випустив звернення до народу урянхайського. Між Росією та Монголією розташований Урянхайський край, за допомогою кривди й насилля колонізований царським урядом Росії. Уряд РСФРР у зверненні 14 вересня урочисто заявив, що він не вважає Урянхайський край російською територією і надає місцевому народу повне право визначення своєї долі” [Приложения...].

Протягом низки років розглядалися різні варіанти розвитку подій. Особливо добре це ілюструють окремі документи, де радянські дипломати викладають своє бачення тувинського питання. Вище вже йшла мова про дискусії радянського і монгольського представників у ході завершення Хемчицького повстання 1924 р. Я. Давтян, підбиваючи підсумки своєї роботи в Туві, вважав, що приєднання Туви до Монголії Радянському Союзу політично не вигідне, оскільки позбавить останній відповідного впливу, а також різко погіршить становище 12 тисяч росіян (нібито росіянам у Монголії живеться набагато гірше). При цьому становище росіян у Туві, за словами самого Давтяна, було значно краще, ніж у відповідного сегмента в Радянському Союзі [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1, л. 14]. Тому радянській стороні було бажано залишити статус-кво. Відзначимо, що про історичні претензії північного сусіда на Туву тут не йдеться. При цьому записи Давтяна свідчать, що він не виключав ймовірності приєднання Туви до Монголії в перспективі. Наприкінці 1920-х років радянський повпред у Туві А. Старков відзначав, що “орієнтація СРСР була на об’єднання Туви з Монголією на федеративних засадах. Це підкреслено і в переговорах з приводу Кемчуцьких подій” [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 37, л. 10].

У серпні 1925 р. нарком закордонних справ Г. В. Чичерін викладав П. Никифорову, новому радянському повпреду в Монголії (1925–1927), основні положення зовнішньополітичної позиції СРСР. Одне з них було таким: “Урянхай ми вважаємо окремою автономною Народною республікою, яка перебуває під протекторатом Китаю, як і Монголія. Тому ми виступаємо проти об’єднання Урянхаю з Монголією” [РГАСПИ, ф. 144, оп. 1, ед. хр. 7, л. 3].

Можливо, активні наміри монгольської еліти відновити “Велику Монголію”, що з новою силою спалахнули в 1925–1928 рр., вплинули на радянську позицію в тувинському питанні. Відіграло свою роль і формування т. зв. правого ухилу в монгольському керівництві, що також непокоїло радянську сторону. Все це додалося до прагнення зберегти радянське домінування в Туві.

З другого боку, на думку деяких дослідників, Кремль перешкоджав васальним державам ставати економічно або політично занадто сильними і незалежними, прагнучи утримати їх у сфері свого впливу. З цієї причини він завжди блокував усі тенденції до територіального розширення своїх сателітів, так само як і тенденції до занадто близьких зв’язків між ними. Як приклад Д. Томашич, автор низки публікацій у галузі соціології міжнародних відносин, що вийшли на Заході, наводив той факт, що у своїх відносинах із Зовнішньою Монголією Радянський Союз повинен був блокувати тенденції до союзу Монголії з Тувою і Внутрішньою Монголією, забороняючи ці зусилля як “панмонгольські” і “реакційні”. За його словами, ця політика “розділяй і володарюй”, використана Москвою в Зовнішній Монголії, була повторена через два десятиліття потім на Балканах¹¹, коли Радянський Союз зіткнувся з перспективою південнослов’янської федерації у складі Югославії, Болгарії, Македонії і, можливо, Албанії та Греції [Tomasic 1950, 39; див. також: Галенович 1992, 99]. Цей план також був засуджений Кремлем як націоналістичний і придушений, перш ніж були зроблені будь-які важливі кроки для його здійснення.

Таким чином, поступово в тувинському питанні акцент переходить на “самостійну республіку”. 1 лютого 1929 р. В. Мачаваріані у своїй доповіді “Становище в Тувинській Республіці”, адресованій П. Міфу, писав: «У договорі 1924 р. з Китаєм ми обумовили, що Туву, так само як і Монголію, вважаємо однією з частин китайської території, але залишаємо за собою право самостійної політики щодо цих республік до встановлення нормального становища усередині Китаю. Звідси політика СРСР мала полягати в тому, щоб до часу “нормалізації” Китаю, якщо така колись настане, протиставити їй самостійну економічно, політично і культурно зміцнілу республіку, яка сама буде заявляти про свої права» [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 35, л. 2].

Призначення Туви радянською дипломатією бачилося ще й ось у чому. 31 грудня 1930 р. радянський повпред у Туві Н. В. Попов писав секретарю ЦК ВКП(б) П. П. Постишеву: «Тува для нас становить інтерес, на мою думку, у тому розумінні, що вона є щось на зразок дослідного поля; досвід проробленої нами роботи по некапіталістичному шляху розвитку народного господарства ми будемо застосовувати до інших східних, колоніальних і напівколоніальних країн. Республіка маленька, з дивовижно обдарованим і сприйнятливим до засвоєння соціалістичних начал населенням. Всі капітальні вкладення, які може дати СРСР, окуплять себе з лишком. З великими перспективами розвитку сільського господарства (у всіх його видах), тваринництва, з переробкою сільськогосподарської сировини, хутрова справа, природні багатства і сприятливі кліматичні умови» [ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 12а, ед. хр. 980, л. 9].

Згодом можна було відзначити вже деяку диференціацію між двома народними республіками, що її проводило радянське керівництво. Так, 9 липня 1934 р. нарком закордонних справ М. М. Литвинов написав І. В. Сталіну: “За нашим договором з Китаєм ми визнаємо суверенітет Китаю над Монголією і тому Монголія повинна

була б бути пофарбована на карті в однаковий колір з Китаєм, а між тим їй дане абсолютно особливе забарвлення... Я просив би затвердити такі інструкції, що даються в цій галузі НКЗС. Маньчжурія і Монголія фарбуються однаковою фарбою, що і Китай, але отримують особливе штрихування, що вказує на дещо відмінне становище цих провінцій від решти Китаю. Що стосується Тибету, Сінь-Цзяну і Рад. Китаю, то оскільки ні вони не оголошували свою незалежність і жодна інша держава цієї незалежності офіційно не визнала, то їх слід фарбувати фарбою Китаю без штрихування. З другого боку, Тана-Тува отримує особливе забарвлення як незалежна держава” [Советское руководство... 1999, 292–293]. 25 липня 1934 р. Політбюро розглянуло питання про географічні карти і по суті питання “про політичне зафарбування” Маньчжурії, Тибету, Сіньцзяну і Туви прийняло пропозицію Литвинова [Советское руководство... 1999, 293]. Складається враження, що в цей період на суверенитеті Китаю над Тувою радянська дипломатія вже не акцентувала, на відміну від МНР, і навіть готова була позиціонувати ТНР як незалежну державу.

Тут слід зауважити, що вже в цей період сподівання С. К. Токи на об’єднання Туви з СРСР не були таємницею для радянського керівництва; швидше за все, озвучував їх тувинський генсек неодноразово. Наприклад, збереглося його звернення в Східний секретаріат ВККІ. На початку документа стояла дата “10.IX. 1934 г.”, писав його С. К. Тока, судячи з підпису, під час свого перебування в Москві. «У практичній роботі в Туві зустрічається ціла низка незрозумілих питань, на які прошу секретаріат ВККІ дати докладне роз’яснення. Це такі питання: 1) Прошу дати точне роз’яснення про сучасне становище національної революції; “Чому Тува і Монголія є самостійними Республіками, а не входять до складу Радянського Союзу?” – такі питання часто ставлять арати. Як на це відповідати?¹²» [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 7, л. 3].

Пояснення, що подібне питання хвилювало тувинських аратів, викликає сумнів. Але ось що цікаво: наприкінці 1920-х років монгольські ліві (1928–1932), такі як У. Бадрах і Л. Лааган (обидва – західні монголи), незадоволені “халхаським домінуванням” у МНР, пропонували, щоб Західна Монголія і Тува разом приєдналися до Радянського Союзу [Atwood 2004, 515]. Саме з приходом до влади в МНР лівих пов’язаний деякий період активізації монголо-тувинських відносин, ініційований монгольською стороною. Цікаво, чи обговорювали монголи з тувинською стороною подібні “об’єднавчі” задуми, чи знав про них С. К. Тока і чи не вони вперше подали йому ідею про приєднання Туви до СРСР. Відомо, наприклад, що влітку 1930 р. в Улан-Баторі Тока розмовляв із секретарем ЦК МНРП дербетом¹³ У. Бадрахом [Собрание архивных документов... 2014, 322], якому приписували різні амбітні задуми, і Тува в них відіграла певну роль. У вищезгаданому документі привертає увагу те, що тувинський генсек питає не лише про Туву, а й про обидві народні республіки. Можливо, запитання про Монголію було викликане нещодавніми відвідинами сусідньої республіки – за два місці до написання документа. Принаймні він отримував запрошення від свого товариша по навчанню в КУТСі Ельдеб-Очіра¹⁴ на тамтешні урочистості з приводу чергової річниці революції 1921 року [Собрание архивных документов... 2014, 330].

Те, що вищенаведені плани здавалися не настільки вже неймовірними, показує подальший розвиток подій. 12 грудня 1935 року в Москву прибула велика монгольська делегація на чолі з прем’єр-міністром і військовим міністром, яку очікував демонстративний прийом на залізничній станції високопоставленими радянськими військовими і цивільними офіційними особами [FRUS 1953, 490]. І тут привертає увагу трохи пізніший запис бесіди завідувача 3-м західним відділом НКЗС СРСР А. Ф. Неймана з тимчасовим повіреним у справах США в СРСР Л. Гендерсоном про становище на Далекому Сході (від 14.12.1935). Гендерсон почав з того, що приїзд

представників монгольського уряду викликав цілу низку чуток. Одна з них – це те, що поряд із представниками Монгольської Народної Республіки в Москві перебувають нині також делегації Тувинської Народної Республіки і монгольських областей СРСР і що зараз у Москві обговорюється питання про створення Монгольської РСР, яка звернулася б до Радянського Союзу з проханням про прийняття її до складу Союзу. Гендерсон додав, що він не має жодних підстав вважати ці чутки правдивими, але просто розповідає те, що чув. Радянський дипломат відповів, що така чутка є просто безглуздістю, що вона заснована тільки на чіхось спекулятивних здогадах. МНР має розвинені і жваві відносини з СРСР, і в її уряді, природно, виникають час від часу потреби обмінятися думками з різноманітних поточних питань із різними наркоматами Радянського Союзу [Документ № 238...].

Викладаючи ситуацію у своїй доповіді держсекретареві, Л. Гендерсон писав: китайський посол не зміг точно визначити, що робить монгольська місія в Москві [FRUS 1953, 489]. Однак він був упевнений, що ведуться переговори про те, що в разі нападу МНР отримає допомогу від Радянського Союзу. Радник посольства Японії, у свою чергу, зазначав, що після прибуття монгольської місії в Москві відбувалися наради лідерів “усіх важливих монгольських племен” як Радянського Союзу, так і Зовнішньої Монголії, включаючи Танну-Туву [FRUS 1953, 490]. Японський дипломат припустив, що ці наради можуть мати один з таких результатів: по-перше, заява Монголії і Танну-Туви про бажання стати республікою в складі Радянського Союзу або, по-друге, укладання оборонного союзу між Радянським Союзом і Монголією проти агресії зі Сходу. Вказувалося, що високопоставлені військові офіційні особи наполягають на тому, що візит має звичайний робочий характер, аналогічний тому, який відбувся в минулому році. Л. Гендерсон відзначав: анексія радянським урядом того, що світ, як і раніше, вважає частиною Китаю, або прийняття зобов’язань, які обмежували б можливості СРСР у маневруванні на Далекому Сході, стали б несподіваним поворотом у політиці, яка спостерігалася раніше [FRUS 1953, 490].

Складно сказати, наскільки такі чутки були обґрунтовані, чи насправді радянське керівництво обдумувало створення Монгольської РСР. Як відомо, у 1936 р. радянський уряд ухвалив рішення надати МНР допомогу озброєнням, спорядженням і транспортними засобами, а в березні 1936 року в Улан-Баторі був підписаний радянсько-монгольський протокол про взаємну допомогу. Можливо, чутки про Монгольську РСР були лише маневром, аби відвернути увагу, димовою завісою, за якою ховався справді актуальний, “військовий” порядок денний. У всякому разі, в умовах напруженої ситуації на Далекому Сході в 1930-ті рр. іноземні спостерігачі, схоже, чекали найнеймовірніших варіантів вирішення долі монгольського світу.

Треба підкреслити, що в тому ж таки 1935 році за допомогою СРСР у Туві відбулася грошова реформа і з’явилась національна валюта – акша. Тувинська еліта добре усвідомлювала важливість та символічність такого кроку. На одному з партійних засідань від 4 грудня 1935 року майбутній голова Малого хуралу А. Хемчик-оол зазначив: «Випуск нових національних грошей дуже важливий та необхідний, тому що завдасть рішучого удару не лише феодално-теократичним елементам, а й тим людям, які казали, що, мовляв, “якщо Тува є самостійною і незалежною республікою, то де ж у неї своя національна валюта”. Національна валюта ще більше зміцнить самостійність і незалежність Туви» [РГАСПИ, ф. 495, оп. 16, ед. хр. 62, л. 7].

Існування ТНР як суверенної держави подавалося у вигідному світлі і на початку 1940-х рр. Так, під час бесіди першого заступника народного комісара закордонних справ СРСР А. Я. Вишинського з посланником Чехословаччини в СРСР З. Фірлінгером 21 серпня 1941 р. останній підкреслив, що в цей час у Радянському Союзі високо піднята ідея загальнослов’янського об’єднання і що чехословаки вітають цю

ідею. Фірлінгер також зауважив, що він вважає неминучим у майбутньому надання цьому об'єднанню якоїсь державної форми. Адже не обов'язково ж, додав він, усім державам, які прагнуть до державного об'єднання з Радянським Союзом, вступати в союз як союзна республіка, можливі й інші форми державного зближення. Чеському дипломату відповіли, що є різні державні форми такого об'єднання. У Радянський Союз, наприклад, не входять Монгольська Народна Республіка і Тувинська Народна Республіка, але стосунки в них з СРСР дуже близькі [Документи внешней политики... 2000, 249].

Висновки

Вирішення в 1944 р. тувинського питання стало свого роду прецедентом: в Улан-Баторі воно породило певну дискусію серед правлячої еліти про шляхи подальшого розвитку країни і, наскільки можна судити із західної наукової літератури та експертних оцінок того часу, довгі роки бачилося одним з варіантів подальшої долі МНР, а також деякий час і Сіньцзяну. Розмірковуючи, чому Монгольська Народна Республіка і провінція Сіньцзян уникли такої долі, крім усіх вищенаведених аргументів, можна припустити таке.

По-перше, сталінська зовнішня політика до середини ХХ ст. дедалі більше схилялася до такого бачення кордонів країни, яким воно було за часів Російської імперії, а Російська імперія все ж не бачила ані Зовнішню Монголію, ані Сіньцзян у своєму складі. Водночас Тува в 1910-ті рр. була фактично інкорпорована до складу Російської імперії.

По-друге, Зовнішня Монголія і Сіньцзян цінувалися як російською, так і радянською дипломатією і правлячою елітою значною мірою як елементи буферного поясу по російському кордону. У Туви ж був відсутній статус буфера, оскільки вона розташовувалася між Радянським Союзом і дружньою йому Монгольською Народною Республікою.

По-третє, виявлення в Туві урану, відведення їй, імовірно, певної ролі в радянському військово-промисловому комплексі могли стати ще одним аргументом в очах радянського керівництва на користь приєднання Туви до Радянського Союзу.

Позицію тувинського політикуму, який не встиг оговтатися від репресій 1930-х рр., у питанні приєднання фактично визначав палкий прихильник об'єднання, генсек Тувинської народно-революційної партії С. Тока. Сталін же трактував період тісної взаємодії СРСР з Великобританією і США під час Другої світової війни як сприятливий для розв'язання міжнародних проблем у вигідному для Москви ключі.

¹ КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу, був створений декретом ВЦВК РСФРР від 21 квітня 1921 року при Наркоматі просвіти і відкритий 21 жовтня 1921 року. Термін навчання – 3 роки. Був закритий наприкінці 1930-х років.

² Скоріш за все, у книзі С. Токи “Слово арата” згадується VI Великий хурал (серпень 1930 року), який відбувся в один рік із черговим Хемчицьким повстанням.

³ О. Данчай – голова правління Тувинбанку.

⁴ Підкреслення згідно з документом.

⁵ Більше див.: [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 322, л. 30].

⁶ Під час Тегеранської конференції, на зустрічі зі Сталіним 1 грудня 1943 р. Т. Рузвельт зауважив: “У Сполучених Штатах буде порушене питання про включення прибалтійських республік у Радянський Союз, і я вважаю, що світова громадська думка побажає, щоб мав місце певний прояв думки народів цих республік не зараз, а коли-небудь, і я тому сподіваюся, що Маршал Сталін візьме до уваги громадську думку... Я розумію, що Литва, Латвія та Естонія в минулому в історії і нещодавно становили частину Радянського Союзу... Але громадська думка може зажадати проведення плебісциту в цих країнах”. Сталін дав на

це ухильну відповідь: “Що стосується волевиявлення народів Литви, Латвії та Естонії, то в нас буде чимало нагод дати народам цих республік можливість висловити свою волю” і поспіхом додав: “Це, звичайно, не означає, що плебісцит у цих республіках повинен проходити під будь-якою формою міжнародного контролю” [РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, ед. хр. 234, л. 77–78].

⁷ За словами відомого американського монголіста і політолога Р. Рупена, у лютому 1925 року заступник прем'єр-міністра ТНР висловив бажання об'єднати країну з Монголією, і група тувинських чиновників підписала петицію з таким же зверненням [Rupen 1966, 45]. У листі повпреда МНР Данзана радянському наркомун закордонних справ Г. В. Чичеріну (від 10.07.1925 р.) йдеться: “Навесні поточного року орган управління, який іменує себе Радою Танну-тувинського Народного Уряду, звернувся до Міністерства Закордонних Справ Уряду Монгольської Народної Республіки і до Консула Союзу РСР в Танну-Тува, п. Чичаєва, з листами за №№ 6, 14, 22 і 170, у яких викладаються численні аргументи, що висловлюються населенням хошунів Урянхаю, з огляду на які Танну-Тувинська Республіка не може існувати як самостійне державне утворення. У згаданих листах висловлюється думка, що полягає, головним чином, у бажанні народних мас об'єднатися з Монголією, як з народом, що має нерозривний зв'язок з Танну-Тува за національною спорідненістю і традиційними звичаями... Таке бажання народних мас було схвалено Радою Танну-тувинського Народного Уряду, Малим Хуралданом депутатів усіх хошунів і Центральним Комітетом Танну-Тувинської Народної Партії, після чого у вигляді письмового звернення доведено до відома Консула СРСР в Урянхаї, п. Чичаєва, для передачі на розгляд Уряду СРСР і одночасно доведено до відома Міністерства Закордонних справ Монголії і Центрального Комітету Монгольської Народно-Револьюційної Партії. Вбачаючи з вищезазначених документів непорочність бажання Танну-тувинського народу і ґрунтуючись на рішенні, досягнутому... між надзвичайно уповноваженим Уряду СРСР, п. Давтяном, і надзвичайно уповноваженим Уряду МНР, п. Максаржапом, що полягає в тому, що при вирішенні Урянхайського питання Уряду обох дружніх народів будуть керуватися справжнім бажанням самого тувинського народу лише після того, як воно буде виявлене, Міністерство Закордонних Справ МНР вважає за потрібне мати зносини з Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік через свого Повноваженого Представника для якнайшвидшого й остаточного вирішення висунутого питання згідно зі щирим прагненням Танну-тувинського народу” [Собрание архивных документов... 2014, 242–244].

⁸ У записці “Про склад і діяльність Монгольської народно-революційної партії”, складеній тов. Маслениковим (від 12.03.1950 р.), зокрема, повідомляється: “У 1944 році у зв'язку з прийняттям Тувинської народної республіки до складу СРСР серед деяких працівників ЦК МНРП (Цеденбал, Сурунжаб) були настрої за приєднання МНР до СРСР. Цеденбал не відмовився від цієї ідеї і нині” [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 410, л. 70].

⁹ Дж. Літлпейдж, інженер, який стояв біля витоків радянської золотодобувної промисловості і в 1928–1937 рр. працював на тамтешніх копальнях, згадував: “Частиною моєї роботи для радянського уряду було вивчення значних районів Алтайських гір, що проходять по Південному Казахстану і далі через радянський кордон у Сіньцзяні. Я виявив, що гори багаті багатьма мінералами, крім золота, і Совети вже почали розробку в декількох місцях. Але дослідження підтвердило, що найбагатші запаси мінералів на Алтай лежать, імовірно, з китайського боку кордону, у Сіньцзяні. За останні роки росіяни посилали декількох “радників” у Сіньцзян, військових і не тільки, і можна припустити, що російські геологи уважно досліджували Алтайські гори з китайського боку кордону і знають правду про те, що я можу лише оцінити” [Литлпейдж, Демари].

¹⁰ НКЗС – Наркомат закордонних справ.

¹¹ На думку китайського вченого Ло Сяохоя, на Сході в 1920–1940-х рр. СРСР випробував систему, яку він потім використав стосовно держав Східної Європи, які оголосили про своє прагнення до соціалізму, а також таких же держав в Азії, що з'явилися після Другої світової війни [Галенович 1992, 99].

¹² Останнє питання єдине у всьому тексті було підкреслено олівцем.

¹³ Дербети – монгольська етнічна група в Західній Монголії, що входить до складу ойратів.

¹⁴ Ельдеб-Очір – член президії ЦК Монгольської народно-революційної партії.

ЛИТЕРАТУРА

Байыр-оол М. С. Уникальный опыт вертикальной мобильности // **Социологические исследования**, 2010, № 2.

Байыр-оол М. С. Хроника вхождения Тувы в состав СССР // **Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”**. 2014. URL: <http://www.tuvaonline.ru/2014/10/08/hronika-vhozhdeniya-tuva-tuvy-v-sostav-sssr.html> (дата звернення: 20.09.2018).

Воскресенский А. Д. **Китай и Россия в Евразии. Историческая динамика политических взаимовлияний**. Москва, 2004.

Галенович Ю. М. “Белые пятна” и “болевы точки” в истории советско-китайских отношений. Т. I. От Октября 1917 г. до октября 1949 г. Москва, 1992.

Галенович Ю. М. **Два генералиссимуса: И. В. Сталин и Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши)**. Москва, 2008.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 200, оп. 1, ед. хр. 501; ф. Р-5446, оп. 12а, ед. хр. 980.

Гасанлы Дж. П. **Синьцзян в орбите советской политики: Сталин и мусульманское движение в Восточном Туркестане (1931–1949)** / пер. с азерб. Ф. Гаджиева. 2-е изд., стер. Москва, 2016.

Документ № 238. Запись беседы заведующего 3-м западным отделом НКВД СССР А. Ф. Неймана с временным поверенным в делах США в СССР Л. Гендерсоном о положении на Дальнем Востоке, 14.12.1935 / Советско-американские отношения. 1934–1939 // **Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”**. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/70521> (дата звернення: 20.09.2018).

Документы внешней политики. 22 июня 1941 – 1 января 1942. Т. XXIV. Москва, 2000.

Документы внешней политики СССР. Т. 20. Январь – декабрь 1937 г. Москва, 1976.

История Тувы. Т. II. Новосибирск, 2007.

Капица М. С. **На разных параллелях. Записки дипломата**. Москва, 1996.

Комарова В. В. **Народные голосования в Российской Федерации**. Directmedia, 2014.

Конституция РСФСР 1937 // **Электронный музей конституционной истории России**. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/940/> (дата звернення: 20.09.2018).

Конституция СССР 1936 года // **Электронный музей конституционной истории России**. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/> (дата звернення: 20.09.2018).

Конституция СССР в редакции от 7 октября 1977 г. // **Электронный музей конституционной истории России**. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/> (дата звернення: 20.09.2018).

Ламажжаа Ч. К. **Клановость в политике регионов России. Тувинские правители**. Санкт-Петербург, 2010.

Литтлейдж Джон Д., Бесс Демари. В поисках советского золота // **Исторические материалы**. URL: <http://istmat.info/node/21666> (дата звернення: 20.09.2018).

Моллеров Н. М. **Советско-тувинские отношения: 1917–1944 гг.: диссертация...** д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва, 2005.

Москаленко Н. П. **Этнополитическая история Тувы в XX веке**. Москва, 2004.

Обухов В. Г. **Потерянное Беловодье. История Русского Синьцзяна**. Москва, 2012.

Ондар Е. М. К вопросу об особенностях политического развития Тувинской Народной Республики в 1920–1930-е годы // **Вестник Томского государственного педагогического университета**, 2016, № 12 (177).

Отроценко И. В. “...Він живе цією ідеєю”: панмонгольський вектор Х. Чойбалсана // **Східний світ**, 2010, № 3.

Отроценко И. В. Вхождение Тувы в состав СССР: альтернативные мнения // **Новые исследования Тувы**, 2017, № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/738> (дата звернення: 20.09.2018).

Печатнов В. О. Сталин и Рузвельт – союзники в войне // **Великая Победа: в 15 т.** Т. VIII. Верховный Главнокомандующий. Москва, 2015.

Приложения. Из годового отчета Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР к IX Съезду Советов за 1920–1921 гг. // **Исторические материалы**. URL: <http://istmat.info/node/51005> (дата звернення: 20.09.2018).

Протоколы 1-го Великого Хуралдана Монгольской Народной Республики. Улан-Батор-Хото, 1925.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, оп. 3, ед. хр. 68, 423, оп. 137, ед. хр. 410, оп. 162, ед. хр. 15; ф. 82, оп. 2, ед. хр. 1280; ф. 144, оп. 1, ед. хр. 7, 40; ф. 495, оп. 16, ед. хр. 62, оп. 20, ед. хр. 546; оп. 152, ед. хр. 42, оп. 153, ед. хр. 1, 7, 35, 37, 75, 76, 78; ф. 508. оп. 3, ед. хр. 5, 11; ф. 558, оп. 1, ед. хр. 3531, 5388, оп. 11, ед. хр. 234, 322, 323, 387.

Роцин С. К. Маршал Монголии Х. Чойбалсан. Штрихи биографии. Москва, 2005.

Саая С. В., Сат С. Ч. Геополитический статус Тувы в первой половине XX века (1911–1944 годы). Абакан, 2006.

Сборник законов и основных постановлений Правительства Тувинской Народной Республики / Под общей редакцией Х. Анчима и С. Т. Чимба. Кызыл, 1944.

Собрание архивных документов по истории Тувы: в 4-х т. Т. III. 1921–1944 гг. Улан-Батор; Кызыл, 2014.

Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. Москва, 1999.

Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. Москва, 1991.

Схиммельпенник ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // **Ариаварта. Научный журнал**, 1997, № 1.

Харунова М. М. **Социально-политическое развитие Тувы в середине XX века.** Новосибирск, 2011.

Хомушку Ю. Ч. **Процессы сближения и вхождения Тувинской Народной Республики в состав СССР: 20–40-е годы XX в.:** Автореф. дис. ... к-та ист.: 07.00.02 – история / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2002.

Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). **Советская Россия в Китае. Воспоминания и размышления в 70 лет.** 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2009.

Шинкарев Л. И. **Цеденбал и его время: в 2 т. Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия.** Москва, 2006а.

Шинкарев Л. И. **Цеденбал и его время: в 2 т. Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания.** Москва, 2006б.

Academy of Science's Role in Field Expeditions. December 29, 1949. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00926A001800040002-8 // **Central Intelligence Agency (CIA).** URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00926A001800040002-8.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).

Alatalu T. Tuva. A State Reawakens // **Soviet Studies.** Vol. 44, No. 5. 1992.

Alatalu Toomas, Strupp Michael. Tuva // **Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL].** Vol. 10. Oxford, 2012.

Atwood Christopher Pratt. **Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire.** New York, 2004.

Dashpurev D., Usha Prasad. **Mongolia: Revolution and Independence. 1911–1992.** New Delhi, 1993.

Fisher Harold H. Soviet Policies in Asia // **Annals of the American Academy of Political and Social Science.** Vol. 263: The Soviet Union Since World War II. 1949.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1935. Vol. III: The Far East / Editors: John G. Reid, Louis E. Gates, Ralph R. Goodwin. Washington, 1953.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran, 1943 / Editors: William M. Franklin, William Gerber. Washington, 1961.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945. Vol. II / Editor: Richardson Dougall. Washington, 1960.

Foreign Relations of the United States, 1946, The Far East: China. Vol. X / Editors: Ralph R. Goodwin, Herbert A. Fine, Francis C. Prescott, Velma H. Cassidy. Washington, 1972.

Forsyth James. **A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990.** Cambridge, UK, 2000.

Heaton William. Mongolia: Troubled Satellite // **Asian Survey.** Vol. 13, No. 2. 1973.

Information on Soviet military strength. 17 July 1950 // **Central Intelligence Agency (CIA).** URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00039R000100070017-6.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).

Kolarz Walter. **The Peoples of the Soviet Far East.** New York, 1954.

Körner-Lakatos Erich. **Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen.** Münster, 2010.

Lattimore Owen. Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan // **Annals of the American Academy of Political and Social Science.** Vol. 152: China. 1930.

Mansvetov F. S. Tannu-Tuva – The Soviet “Atom City”? // **Russian Review.** Vol. 6, No. 2. 1947.

Mongush Mergen. The annexation of Tannu-Tuva and the formation of the Tuvinskaya ASSR // **Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity.** Vol. XXI, No. 2. 1993.

Rupen R. **The Mongolian People's Republic.** Stanford, Calif., 1966.

Rupen R. A. The absorption of Tuva // **The Anatomy of Communist Takeovers** / Ed. Thomas T. Hammond. New Haven, 1975.

Soviet relations with Outer Mongolia. June 10, 1954. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00810A004300390001-1 // **Central Intelligence Agency (CIA).** URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp80-00810a004300390001-1> (дата звернення: 20.09.2018).

Tannu Tuva 1911–1944 // **The World at War. From Versailles to the Cold War. Website.** URL: <http://www.schudak.de/timelines/tannutuva1911-1944.html> (дата звернення: 20.09.2018).

The atomic bomb potential of the USSR. July 23, 1951. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00809A000600400463-3 // **Central Intelligence Agency (CIA).** URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600400463-3.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).

Tomasic Dinko. The Structure of Soviet Power and Expansion // **Annals of the American Academy of Political and Social Science.** Vol. 271. Moscow's European Satellites. 1950.

(UNTITLED). August 19, 1946. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP78-01617A005800030036-3 // **Central Intelligence Agency (CIA).** URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A005800030036-3.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).

REFERENCES

Bayyr-ool M. S. (2010), “Unikal’nyy opyt vertikal’noy mobil’nosti”, in *Sotsiologicheskkiye issledovaniya*, No. 2, pp. 141–148. (In Russian).

Baiyr-ool M. S. (2014), “Khronika vkhozheniya Tuvy v sostav SSSR”, in *Setevoye informatsionnoye agentstvo “Tuva-onlayn”*, available at: www.tuvaonline.ru/2014/10/08/hronika-vhozheniya-tuvy-v-sostav-sssr.html (accessed September 20, 2018). (In Russian).

Voskresenskiy A. D. (2004), *Kitay i Rossiya v Evrazii. Istoricheskaya dinamika politicheskikh vzaimovliyaniy*, Muravey, Moscow. (In Russian).

Galenovich, Yu. M. (1992), “Belyye pyatna” i “bolevyye tochki” v istorii sovetsko-kitayskikh otnosheniy, Vol. I: Ot Oktyabrya 1917 g. do oktyabrya 1949 g., Institut Dal’nego Vostoka, Moscow. (In Russian).

Galenovich Yu. M. (2008), *Dva generalissimusa: I. V. Stalin i Tszyan Chzhunchzh-en (Chan Kayshi)*, IDV RAN, Moscow. (In Russian).

Gasany Dzh. P. (2016), *Sin’ tshyan v orbite sovetskoy politiki: Stalin i musul’manskiye dvizheniya v Vostochnom Turkestane (1931–1949)*, Transl. from the Azerbaijani by F. Gadzhiyev, 2nd ed., FLINTA, Moscow. (In Russian).

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) [The State Archive of the Russian Federation], Fund 200, Inventory 1, File 501; Fund R-5446, Inventory 12a, File 980.

“Dokument No. 238. Zapis’ besedy zaveduyushchego 3-m zapadnym otdelom NKID SSSR A.F. Neymana s vremennym poverennym v delakh SSHA v SSSR L. Gendersonom o polozhenii na Dal’nem Vostoke, 14.12.1935 / Sovetsko-amerikanskiye otnosheniya. 1934–1939”, *Internet-proyekt “Arkhiv Aleksandra N. Yakovleva”*, available at: www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/70521 (accessed September 20, 2018). (In Russian).

Dokumenty vneshney politiki. 22 iyunya 1941 – 1 yanvarya 1942 (2000), Vol. XXIV, Mezhdunarodnyye otnosheniya, Moscow. (In Russian).

Dokumenty vneshney politiki SSSR, Vol. 20: Yanvar’ – dekabr’ 1937 g. (1976), Moscow. (In Russian).

Istoriya Tuvy (2007), Vol. II, Nauka, Novosibirsk. (In Russian).

- Kapitsa M. S. (1996), *Na raznykh parallelyakh. Zapiski diplomata*, Kniga i biznes, Moscow. (In Russian).
- Komarova V. V. (2014), *Narodnyye golosovaniya v Rossiyskoy Federatsii*, Directmedia. (In Russian).
- “Konstitutsiya RSFSR 1937”, in *Elektronnyy muzey konstitutsionnoy istorii Rossii*, available at: www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/940/ (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- “Konstitutsiya SSSR 1936 goda” in *Elektronnyy muzey konstitutsionnoy istorii Rossii*, available at: www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1223/ (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- “Konstitutsiya SSSR v redaktsii ot 7 oktyabrya 1977 g.”, in *Elektronnyy muzey konstitutsionnoy istorii Rossii*, available at: www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9681/ (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- Lamazhaa Ch. K. (2010), *Klanovost' v politike regionov Rossii. Tuvinskiye praviteli*, Aleteyya, Saint Petersburg. (In Russian).
- Littlpeydz Dzhon D. and Bess Demari, “V poiskakh sovetskogo zolota”, in *Istoricheskiye materialy*, available at: <http://istmat.info/node/21666> (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- Mollerov N. M. (2005), *Sovetsko-tuvinskiye otnosheniya: 1917–1944 gg.*, Dissertatsiya... d-ra ist. nauk: 07.00.02 – Otechestvennaya istoriya, Rossiyskaya akademiya gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii, Moscow. (In Russian).
- Moskalenko N. P. (2004), *Etnopoliticheskaya istoriya Tuvy v XX veke*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Obukhov V. G. (2012), *Poteryannoye Belovod'ye. Istoriya Russkogo Sin'tszyana*, ZAO Izdatel'stvo Tsentrpoligraf, Moscow. (In Russian).
- Ondar E. M. (2016), “K voprosu ob osobennostyakh politicheskogo razvitiya Tuvinskoj Narodnoy Respubliki v 1920–1930-e gody”, in *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, No. 12 (177), pp. 158–164. (In Russian).
- Otroshchenko I. V. (2010), “...Vin zhyve tsiyeyu ideyeyu': panmonhol's'kyy vektor Kh. Choybalsana”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 81–91. (In Ukrainian).
- Otroshchenko I. V. (2017), “Vkhozhdeniye Tuvy v sostav SSSR: al'ternativnyye mneniya”, *Novyye issledovaniya Tuvy*, No. 4, available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/738> (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- Pechatnov V. O. (2015), “Stalin i Ruzvel't – soyuzniki v voyne”, in *Velikaya Pobeda: In 15 vols.*, Vol. VIII: Verkhovnyy Glavnokomanduyushchiy, Moscow. (In Russian).
- “Prilozheniya. Iz godovogo otcheta Narodnogo Komissariata Inostrannykh Del RSFSR k IX S'yezdu Sovetov za 1920–1921 gg.”, in *Istoricheskiye materialy*, available at: <http://istmat.info/node/51005> (accessed September 20, 2018). (In Russian).
- Protokoly 1-go Velikogo Khuraldana Mongol'skoy Narodnoy Respubliki (1925)*, Ulaanbaatar. (In Russian).
- Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii (RGASPI)* [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 17, Inventory 3, Files 68, 423, Inventory 137, File 410, Inventory 162, File 15; Fund 82, Inventory 2, File 1280; Fund 144, Inventory 1, File 7, 40; Fund 495, Inventory 16, File 62, Inventory 20, File 546; Inventory 152, File 42, Inventory 153, File 1, 7, 35, 37, 75, 76, 78; Fund 508, Inventory 3, Files 5, 11; Fund 558, Inventory 1, Files 3531, 5388, Inventory 11, Files 234, 322, 323, 387.
- Roshchin S. K. (2005), *Marshal Mongolii Kh. Choybalsan. Shtrikhi biografii*, IV RAN, Moscow. (In Russian).
- Saaya S. V. and Sat S. Ch. (2006), *Geopoliticheskyy status Tuvy v pervoy polovine XX veka (1911–1944 gody)*, Khakasskoye kn. izd-vo, Abakan. (In Russian).
- Sbornik zakonov i osnovnykh postanovleniy Pravitel'stva Tuvinskoj Narodnoy Respubliki (1944)*, Kh. Anchima and S. T. Chimba (Eds.), Tuvinskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, Kyzyl. (In Russian).
- Sobraniye arkhivnykh dokumentov po istorii Tuvy. In 4 vols.*, Vol. III: 1921–1944 gg. (2014), ADMON PRINT, Ulan-Bator and Kyzyl. (In Mongolian, Tuvinian, Russian).
- Sovetskoye rukovodstvo. Perepiska. 1928–1941 gg.* (1999), Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, Moscow. (In Russian).
- Sto sorok besed s Molotovym: Iz dnevnika F. Chuyeva* (1991), Terra, Moscow. (In Russian).

- Skhimmel'pennink van der Oyye D. (1997), "Neizvestnyy Przheval'skiy", in *Ariavarta. Nauchnyy zhurnal*, No. 1, pp. 207–226. (In Russian).
- Kharunova M. M. (2011), *Sotsial'no-politicheskoye razvitiye Tuvy v seredine XX veka*, Nauka, Novosibirsk. (In Russian).
- Khomushku Yu. Ch. (2002), *Protsessy sblizheniya i vkhozheniya Tuvinskoy Narodnoy Respubliki v sostav SSSR: 20–40-e gody XX v.*, Avtoref. dis. ... k-ta ist.: 07.00.02 – istoriya, Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova, Moscow. (In Russian).
- Tszyan Chzhunchzhen (Chan Kayshi) (2009), *Sovetskaya Rossiya v Kitaye. Vospominaniya i razmyshleniya v 70 let*, 2-nd ed., Moscow. (In Russian).
- Shinkarev L. I. (2006a), *Tsedenbal i ego vremya: In 2 vols.*, Vol. 1: Lyubov'. Vlast'. Tragediya, Sobraniye, Moscow. (In Russian).
- Shinkarev L. I. (2006b), *Tsedenbal i ego vremya: In 2 vols.*, Vol. 2: Dokumenty. Pis'ma. Vospominaniya, Sobraniye, Moscow. (In Russian).
- "Academy of Science's Role in Field Expeditions. December 29, 1949. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00926A001800040002-8", *Central Intelligence Agency (CIA)*, available at: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00926A001800040002-8.pdf> (accessed September 20, 2018).
- Alatalu T. (1992), "Tuva. A State Reawakens", *Soviet Studies*, Vol. 44, No. 5, pp. 881–895.
- Alatalu Toomas and Strupp Michael (2012), "Tuva", *Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL]*, Vol. 10, Oxford University Press, Oxford, lk. 124–127.
- Atwood Christopher Pratt (2004), *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*, Facts on File, New York.
- Dashpurev D. and Usha Prasad (1993), *Mongolia: Revolution and Independence. 1911–1992*, Subhash, New Delhi.
- Fisher Harold H. (1949), "Soviet Policies in Asia", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 263: The Soviet Union Since World War II, pp. 188–201.
- Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1935*, Vol. III: The Far East (1953), John G. Reid, Louis E. Gates and Ralph R. Goodwin (Eds.). Government Printing Office, Washington.
- Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran, 1943* (1961), William M. Franklin and William Gerber (Eds.). Government Printing Office, Washington.
- Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945* (1960), Vol. II, Richardson Dougall (Ed.), Government Printing Office, Washington.
- Foreign Relations of the United States, 1946, The Far East: China* (1972), Vol. X, Ralph R. Goodwin, Herbert A. Fine, Francis C. Prescott and Velma H. Cassidy (Eds.), Government Printing Office, Washington.
- Forsyth James (2000), *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Heaton William (1973), "Mongolia: Troubled Satellite", *Asian Survey*, Vol. 13, No. 2, pp. 246–251.
- "Information on Soviet military strength. 17 July 1950. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP82-00039R000100070017-6", *Central Intelligence Agency (CIA)*, available at: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00039R000100070017-6.pdf> (accessed September 20, 2018).
- Kolarz Walter (1954), *The Peoples of the Soviet Far East*, Parager, New York.
- Körner-Lakatos Erich (2010), *Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen*, Münster, Monsenstein und Vannerdat.
- Lattimore Owen (1930), "Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 152: China, pp. 318–327.
- Mansvetov F. S. (1947), "Tannu-Tuva – The Soviet 'Atom City'?" *Russian Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 9–19.
- Mongush Mergen (1993), "The annexation of Tannu-Tuva and the formation of the Tuvinskaya ASSR", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. XXI, No. 2, pp. 47–52.
- Rupen R. (1966), *The Mongolian People's Republic*, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, Stanford, Calif.

Rupen R. A. (1975), "The absorption of Tuva", in Thomas T. Hammond (Ed.), *The Anatomy of Communist Takeovers*, Yale University Press, New Haven, pp. 148–150.

"Soviet relations with Outer Mongolia. June 10, 1954. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00810A004300390001-1", *Central Intelligence Agency (CIA)*, available at: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp80-00810a004300390001-1> (accessed September 20, 2018).

"Tannu Tuva 1911–1944", in *The World at War. From Versailles to the Cold War. Website*, available at: www.schudak.de/timelines/tannutuva1911-1944.html (accessed September 20, 2018).

"The atomic bomb potential of the USSR. July 23, 1951. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP80-00809A000600400463-3", *Central Intelligence Agency (CIA)*, available at: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600400463-3.pdf> (accessed September 20, 2018).

Tomasic Dinko (1950), "The Structure of Soviet Power and Expansion", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 271: Moscow's European Satellites, pp. 32–42.

"(UNTITLED). August 19, 1946. Document Number (FOIA) / ESDN (CREST): CIA-RDP78-01617A005800030036-3", *Central Intelligence Agency (CIA)*, available at: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A005800030036-3.pdf> (accessed September 20, 2018).

Від Тувинської Народної Республіки до Тувинської автономної області РРФСР: ініціатори, мотиви та обставини приєднання Туви до Радянського Союзу

I. В. Отрощенко

Автор аналізує такі дискусійні моменти об'єднувального процесу, як відсутність референдуму, на якому мало б стояти питання приєднання Туви до Радянського Союзу, повноваження та фактичний політичний вплив Малого хуралу, який прийняв Декларацію про входження ТНР до складу СРСР, зупиняється на зацікавленості радянської сторони у природних ресурсах Туви. Автор доходить висновку, що плебісцит у Туві в першій половині ХХ ст. так і не був проведений, тому що як російська, так і радянська влада чудово розуміли, що результати народного волевиявлення можуть бути не на їхню користь. З другого боку, відмову від проведення плебісциту в 1944 р. (як, утім, і відмову від винесення доленосного питання на розгляд Великого хуралу) можна пояснити рішенням радянського керівництва, яке мало цінувало демократичні і конституційні процедури, зберігати заплановане приєднання в таємниці. Позицію тувинського політикуму, який не встиг оговтатися від репресій 1930-х рр., у питанні приєднання фактично визначав генсек Тувинської народно-революційної партії С. Тока. Автор також зупиняється на різноманітних сценаріях розв'язання тувинського питання в 1920–1930-ті рр. і підкреслює, що Сталін трактував період тісної взаємодії СРСР з Великобританією і США під час Другої світової війни як сприятливий для розв'язання міжнародних проблем у вигідному для Москви ключі. Рішення радянського керівництва приєднати Туву до СРСР може пояснюватись такими міркуваннями: 1) сталінська зовнішня політика до середини ХХ ст. дедалі більше схилилася до такого бачення кордонів країни, яким воно було за часів Російської імперії, а Тува в 1910-ті рр. була фактично інкорпорована до складу Російської імперії; 2) у Туви був відсутній статус буфера, оскільки вона розташовувалася між Радянським Союзом і дружньою йому Монгольською Народною Республікою; 3) виявлення в Туві урану, відведення їй, імовірно, певної ролі в радянському військово-промисловому комплексі могли стати ще одним аргументом в очах радянського керівництва на користь приєднання Туви до Радянського Союзу.

Ключові слова: Тувинська Народна Республіка, СРСР, Китай, Монголія, Сінцзян, Малий хурал, міжнародні відносини, природні ресурси, Й. В. Сталін, С. К. Тока, тувинці, референдум, уран

От Тувинской Народной Республики до Тувинской автономной области РСФСР: инициаторы, мотивы и обстоятельства присоединения Тувы к Советскому Союзу

И. В. Отрощенко

Автор анализирует такие дискуссионные моменты объединительного процесса, как отсутствие референдума, на котором должен был бы стоять вопрос о присоединении Тувы к

Советскому Союзу, полномочия и фактическое политическое влияние Малого хурала, который принял Декларацию о вхождении ТНР в состав СССР, показывает заинтересованность советской стороны в природных ресурсах Тувы. Автор приходит к выводу, что плебисцит в Туве в первой половине XX в. так и не был проведен, потому что как российская, так и советская власть прекрасно понимали, что результаты народного волеизъявления могут быть не в их пользу. С другой стороны, отказ от проведения плебисцита в 1944 году (как, впрочем, и отказ от вынесения судьбоносного вопроса на рассмотрение Великого хурала) можно объяснить решением советского руководства, которое мало ценило демократические и конституционные процедуры, сохранить запланированное присоединение в тайне. Позицию тувинского политикума, который не успел оправиться от репрессий 1930-х гг., в вопросе присоединения фактически определял генсек Тувинской народно-революционной партии С. Тока. Автор также останавливается на различных сценариях решения тувинского вопроса в 1920–1930-х гг. и подчеркивает, что Сталин трактовал период тесного взаимодействия СССР с Великобританией и США во время Второй мировой войны как период, подходящий для решения международных проблем в выгодном для Москвы ключе. Решение советского руководства присоединить Туву может объясняться следующими соображениями: 1) сталинская внешняя политика до середины XX в. все больше склонялась к такому видению границ страны, каким оно было во времена Российской империи, а Тува в 1910-е гг. была фактически инкорпорирована в состав Российской империи; 2) у Тувы отсутствовал статус буфера, поскольку она располагалась между Советским Союзом и дружественной ему Монгольской Народной Республикой; 3) выявление в Туве урана, отведение ей, вероятно, определенной роли в советском военно-промышленном комплексе могло стать еще одним аргументом в глазах советского руководства в пользу присоединения Тувы к Советскому Союзу.

Ключевые слова: Тувинская Народная Республика, СССР, Китай, Монголия, Синьцзян, Малый хурал, международные отношения, природные ресурсы, И. В. Сталин, С. К. Тока, тувинцы, референдум, уран

Стаття надійшла до редакції 25.09.2018